

POWTÓRNA KASATA PLACÓWEK WYCHOWAWCZYCH KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W POLSCE (1958–1963)

Myśmy bowiem gospodarze [...]. Władzy raz zdobytej nie oddamy nigdy... Zniszczymy wszystkich bandytów reakcyjnych bez skrępulów. Możecie jeszcze krzyczeć, że leje się krew narodu polskiego, że NKWD rządzi Polską, lecz to nie zawróci nas z drogi. (1945)

[Wyszyński] chce mieć rząd dusz. Rząd dusz w tym kraju ma socjalizm. Socjalizm sięga po dusze, Kościół nie ma do tego prawa! (1959)
(Władysław Gomułka)

Zagadnienie funkcjonowania kościelnych inicjatyw na polu wychowawczym, często o wieloletniej tradycji, posiada swoją literaturę. Mało zbadany pozostaje jednak obszar działalności podobnych placówek w Polsce powojennej, choć jest wiele monografii o poszczególnych zgromadzeniach zakonnych, instytucjach czy osobach¹.

Niewielkie omówienia znaleźć można w syntezach dziejów polskiego Kościoła². Niniejszy szkic dotyczy zagadnienia mniej znanego,

¹ Por. np. fundamentalną serię *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, wydawaną przez RW KUL od 1982 r. (do 2002 r. 16 tomów); także *Siostry zakonne w Polsce. Słownik biograficzny*, t. 1, red. K. Dębowska, J. Kłoczowski, D. Olszewski, A. Siewierska, Niepokalanów 1994; A. Mirek, *Zgromadzenie Córek Maryi Niepokalanej w latach 1891-1962*, Sandomierz 2002, s. 349-454; B. Gromada, *Szkoły Sióstr Nazaretanek w okresie Polski Ludowej*, Lublin 2000 (m.in. źródłowe omówienie kasat szkolnictwa zakonnego męskiego i żeńskiego w rozdz. 1).

² Z najnowszych pozycji zob. J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003; tegoż *Kościół w PRL*, Warszawa 2004, (popularna), wykład syntetyczny – Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003;

co nie znaczy - zapoznanego, mianowicie likwidacji przez władze państwowe katolickich placówek o charakterze opiekuńczym, wychowawczym i oświatowym (zbiorczo określanych w tytule jako "wychowawcze"), po zakończeniu krótkiej gomułkowskiej odwilży (1956-1958), stanowiącej okres "małego pokoju" Kościoła w powojennej Polsce. Wcześniej, w latach 1947-1956 zakłady kościelne były systematycznie ograniczane w swych uprawnieniach, a następnie likwidowane tak, że na jesieni 1956 roku spośród placówek oświatowych pozostały na wymarcu nieliczne instytucje, prowadzone przez zgromadzenia zakonne³. Działania ekipy Gomułki stanowiły mniej lub bardziej dokładne powtórzenie działań z okresu "stalinowskiego", łącznie z dobozem środków i metod opresji⁴. O ile jednak po gwałtownym, lecz krótkim prześladowaniu przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych przyszedł w Polsce rok 1956, o tyle po przełomie lat 50. i 60. przyszło czekać na wyznaniową odwilż po rok 1980 i dalej, po rok 1989. Nadal otwarte pozostaje pytanie, co skłoniło władze państwowe do powtórnej kasaty odrodzonych po październiku 1956 r. placówek? Wykracza ono poza ramy tematu, bowiem wiąże się z ogólną oceną polityki wyznaniowej władz w okresie powojennym, szczególnie na drażliwym polu wychowania młodego pokolenia, jako że równoległe nastąpiło usunięcie nauki religii ze szkół państwowych (1958-1961), ponownie tam przywróconej w styczniu 1957 r.⁵ Jedno

stosunki państwo-Kościół – A. D u d e k, R. G r y z, *Komuniści i Kościół w Polsce (1944-1989)*, Kraków 2003; B. F i j a ł k o w s k a, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1, t. 2 (cz.1-2), Olsztyn 1999-2001 [okres 1944-1970].

³ I tak np. spośród szkół zawodowych zakonnych na wiosnę 1956 r. zostało się 7 placówek. Zob. *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, wybór P. R a i n a, t. 1: *Lata 1945-59*, Poznań 1994, s. 546-548.

⁴ Łaciński termin "repressio", czyli "wyparcie" najlepiej służy, w dosłownym brzmieniu, opisaniu polityki wyznaniowej państwa po roku 1944. W historii i politologii używa się także zwrot "taktyka salami", obrazujący stopniowe usuwanie Kościołów przez władze komunistyczne z kolejnych obszarów życia społecznego i publicznego. Jednak w pojęciu popularnym termin "represja" ma charakter zbyt wieloznaczny, obejmując zarówno szykany (np. grzywna), jak i zbrodnie ludobójstwa. Stąd termin "opresja", który oznacza dosłownie "uciemiężenie", wydaje się daleko lepiej przystawać do polityki wyznaniowej władz w Polsce po roku 1956.

⁵ Zob. interesujące prace H. K o n o p k i, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, Białystok 1997², zbiór dokumentów *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*, Białystok 1998,

wydaje się pewne - impuls pochodził zarówno z aparatu PZPR oraz MSW, jak i od samego Władysława Gomułki i jego otoczenia. Opresje co najmniej zbiegły się w czasie z analogiczną kampanią Siergieja Chruszczowa w ZSSR⁶ i w europejskich krajach "demokracji ludowej". Warto zwrócić także uwagę, że akcja kasat przypadła na pięciolecie pontyfikatu Jana XXIII, papieża pokoju, którego polityka *aggiornamento* (otwarcia Kościoła na świat) wzbudziła wcale pochlebne reakcje w świecie komunistycznym oraz wyrażaną obłudnie nadzieję na koegzystencję i odprężenie. W jednych kręgach katolickich dialog z komunistami (w ramach "otwarcia") wzbudził entuzjazm, w innych - gorącą krytykę⁷. Spór zawitał także, niewidoczny dla zwykłych oczu, do auli soborowych⁸. Na tym tle dość wyraziście rysuje się sylwetka prymasa Wyszyńskiego, wielokrotnie krytykowanego, z różnych stron, za nieustępliwość w dialogu z komunistami po 1956 r.

W artykule skorzystano z niektórych źródeł drukowanych pochodzenia państwowego (przede wszystkim protokoły posiedzeń odpowiednich komisji KC PZPR) oraz z niektórych źródeł archiwalnych (z Archiwum Akt Nowych, tej samej proveniencji). Praca posiada więc charakter tylko szkicowy. Wyróżniono osobno zagadnienia: 1) likwidacji placówek opiekuńczo-wychowawczych państwowego Zrzeszenia Katolików "Caritas", 2) likwidacji placówek oświatowo-wychowawczych zgromadzeń zakonnych, 3) likwidacji diecezjalnych i zakonnych niższych (małych) seminariów duchownych.

oraz artykuły. J. Ż u r e k, *Polityka oświatowa państwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce. Nauczanie religii w szkołach i parafiach (1944-1976)*, Instytut Historyczny UW, Warszawa 1996, mps, oraz artykuły: *Kilka uwag o genezie polityki laicyzacji w komunistycznej Polsce (1944-1989)*, "Saeculum Christianum" 2000, nr 1, s. 117-128; *Edukacja ateistyczna w PRL (geneza i charakter zjawiska)*, "Arcana" 2001, nr 2, s. 85-94; *Religia w szkole 1956-1958 (edukacji ateistycznej w Polsce dzień powszedni)*, w: *Młodzież w oporze społecznym*, red. M. K a ł a, Ł. K a m i Ń s k i, Wrocław 2002, s. 152-164.

⁶ Por. memoriał, przygotowany na polecenie kard. Wyszyńskiego, dla Pawła VI, pt. *Sytuacja Kościoła katolickiego w ZSRR*, 1965, w: P. R a i n a, *Kardynał Wyszyński, 5: Czasy Prymasowskie 1964-1965*, Warszawa 1996: s. 301-314.

⁷ J. M a c k i e w i c z, *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*, Londyn 1986.

⁸ B. C y w i Ń s k i, *Wielkość i milczenie Soboru*, "Więź", 1995, nr 4.

1. Placówki Zrzeszenia Katolików „Caritas”

Były to zarówno placówki o charakterze opiekuńczym, wychowawczym, jak i oświatowym, bowiem w przedszkolach i domach dziecka ZK „Caritas”, choć było ono tworem państwowym, nauczano religii, a to na podstawie Porozumienia z 14 IV 1950 r., zawartego przez Episkopat polski z rządem. Wykonanie odpowiednich punktów gwarantować miał państwowy Urząd do Spraw Wyznań (utworzony w 1950 r. na miejsce Departamentu Wyznaniowego zlikwidowanego Ministerstwa Administracji Publicznej) oraz Ministerstwo Oświaty⁹. Pierwotnie Caritas była dobrowolną organizacją kościelną, działającą w Polsce do roku 1950¹⁰. W roku 1950 organizacja została upaństwowiona, odtąd występując pod szyldem Zrzeszenia Katolików „Caritas”, choć nadal mogła zatrudniać duchowieństwo katolickie, przede wszystkim osoby rekrutujące się spośród żeńskich zgromadzeń

⁹ O strukturach państwowych władz wyznaniowych (czy też władz zajmujących się sprawami kościelnymi) w czasach „stalinowskich” zob. R. G r y z, *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999, s. 13-33; K. K o w a l c z y k, *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956*, Szczecin 2003, s. 18-35; oraz interesujące *Wprowadzenie* u B. F i j a ł k o w s k i e j, *Partia wobec religii...*, t. 1: 1944-1955, Olsztyn 1999, s. 7-19.

¹⁰ Caritas wywodziła się z przełomu XIX i XX wieku, kiedy w Kościele podjęto akcję scalania istniejących organizacji charytatywnych i społecznych (por. Józef M a j k a, *Caritas*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1985, t. 2, k. 1333-1336; M. B a n a s z a k, *Historia Kościoła katolickiego*, Warszawa 1992, t. 4: *Czasy najnowsze 1914-1978*, s. 249-250). Po roku 1945 Caritas w Polsce obejmowała 665 różnych dzieł dobrowolnych pod patronatem metropolity krakowskiego Adama Sapiehy. W 1946 Caritas prowadziła 751 zakładów opieki całkowitej (27 żłobków, 183 domy dziecka, 125 internatów, 22 zakłady mieszane dla dzieci i dorosłych, 125 przytułków dla starców, 5 zakładów specjalnych, 8 sanatoriów i prewentoriów, 256 szpitali) oraz 1.020 zakładów opieki częściowej (3 żłobkiienne, 743 ochronki i przedszkola, 13 poradni dla matki i dziecka, 151 kuchni ludowych i punktów dożywiania dzieci, 76 ambulatoriów, 25 świetlic, 9 domów noclegowych); razem 1.771 zakładów. W roku 1950 obejmowała 334 sierocińce z 16.676 dziećmi, 38 domów dla dzieci specjalnej troski, 17 domów dla dziewcząt, 258 domów starców, 18 domów dla samotnych kobiet, 364 kuchnie, z których wydawano około 100.000 posiłków dziennie. Por. m.in. obszerna praca D. Z a m i a t a ł y, *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945-1950*, Lublin 2000, oraz art. E. F i r l i t, *Caritas w Polsce*, w: obszernym zbiorze *Kościół i religijność Polaków 1945-1950*, Lublin 1999, red. W. Z d a n i e w i c z, T. Z e m b r z u s k i, Warszawa 2000.

zakonnych¹¹. W roku 1956 Episkopat miał nadzieję na jej odzyskanie. Podczas konferencji 14 grudnia 1956 roku „w sprawie »Caritasu« [sic] zdania biskupów były podzielone. Jedni byli za przejściem »Caritasu«, inni wysuwali obawy. Biskup Karol Pękala wystąpił gorąco za przejściem »Caritasu« przez Episkopat. Postanowiono, że na najbliższą konferencję bp Pękala przygotowuje plan przejścia »Caritasu« i jego późniejszej pracy”¹². Zwrot Kościołowi przez władze państwowe Caritas był przedmiotem rozmów w czerwcu 1957 r. w czasie posiedzenia tzw. Komisji Wspólnej, gdzie od 1949 r. sprawy sporne dyskutowali przedstawiciele strony kościelnej i państwowej¹³. Jeszcze podczas rozmowy Stefana Wyszyńskiego z Józefem Cyrankiewiczem i Władysławem Gomułą, 9 stycznia 1958 roku, prymas wypominał

¹¹ Po upaństwowieniu szpitali, prowadzonych przez Kościół, w październiku 1949 r. i usunięciu z nich sióstr zakonnych, 23 stycznia 1950 r. milicja zajęła placówki Caritas. Tego dnia władze państwowe powołały zarząd spośród działaczy stowarzyszenia Pax (pierwotnie pod nazwą „Dziś i Jutro”, od tytułu wydawanej gazety), spośród tzw. księży-patriotów (grupa około 10% duchownych - skład jej i liczebność ulegały zmianom - w latach 1949-1989 współpracujących lub podporządkowanych, z różnych pobudek, władzom państwowym) oraz spośród innych osób związanych, często przymusem, z Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego (w zarządzie znalazł się m.in. znany historyk Lech Beynar, piszący pod pseudonimem Paweł Jasienica - w 1948 r. zwolniony z więzienia przez dyrektor Departamentu V MBP Julię Brystygier; skierowany został do „Dziś i Jutro”, gdzie „przezimował” kilka lat). Tydzień później odbył się zjazd „księży-patriotów”, pod nazwą Pierwszej Krajowej Narady Zrzeszenia Caritas. Odtąd owa grupa duchowieństwa zespolona będzie, m.in. więzami natury materialnej, ze Zrzeszeniem. Zob. A. M i c e w s k i, *Współzadzić czy nie klamać? Pax i Znak w Polsce 1945-1976*, Paris 1978; B. C y w i n s k i, *Ogniem próbowane*, t. 2: *...i was prześladować będą*, Lublin 1990, s. 76-77; B. B a n k o w i c z, A. D u d e k, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996; T. M a r k i e w i c z, artykuł w pracy zbiorowej *Stosunki między państwem a Kościołem rzymskokatolickim w czasach PRL. Studia*, Warszawa 1998; J. Ż a r y n, *„Księża patrioci” - geneza powstawania formacji duchownych katolickich*, w: *Polska 1944/45-1989. Studia i materiały*, t. I, Warszawa 1995, s. 123-149; J. Ż u r e k, *„Księża-patrioci” - szkic do portretu*, cz. I-II, „Przegląd Powszechny” IX-X 2003, T. 317, nr 9-10.

¹² P. R a i n a, *Kardynał Wyszyński*, t. 3: *Czasy Prymasowskie 1956-1961*, Warszawa 1994, s. 10.

¹³ Protokoły posiedzeń do 1989 r. w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół Urząd do Spraw Wyznań.

pierwszemu sekretarzowi i premierowi, że bezskutecznie zabiegał o przywrócenie praw Kościoła do tej organizacji.

W roku 1960 postanowiono w Urzędzie do Spraw Wyznań (co nie mogło się odbyć bez zgody najwyższych władz PZPR) "zahamować rozwój instytucji "Caritas«, [i] przystąpić do stopniowego przejmowania tych instytucji przez Opiekę Społeczną"¹⁴. W referacie UdSW, zamówionym przez Wydział Informacji KC PZPR i wygłoszonym na spotkaniu z lektorami Komitetu Centralnego, przed wakacjami 1961 roku, pisano, że "nie jest wykluczone"¹⁵ wniknięcie w sprawy ZK "Caritas" administracji państwowej. Oficjalnym powodem miały być nieporządki finansowe w organizacji i niemożność przeprowadzenia w niej kontroli. Rozważano także możliwość usunięcia z prezydium Jana Frankowskiego, przewodniczącego Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, a zarazem kierownika ZK "Caritas"¹⁶. Wcześniej

¹⁴ Notatka Urzędu do Spraw Wyznań: sprawa lojalnego stosunku do państwa i władzy, 1960, Warszawa, w: *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, wybór P. R a i n a, t. 2: *Lata 1960-74*, Poznań 1995, s. 43.

¹⁵ Referat Urzędu do Spraw Wyznań o aktualnych stosunkach między Państwem a Kościołem, 1961, w: tamże, s. 61.

¹⁶ Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne (ChSS) - organizacja powstała jesienią 1956 roku, przez secesję kilkudziesięciu działaczy ze stowarzyszenia Pax, m.in. Jana Frankowskiego, Wojciecha Kętrzyńskiego, Andrzeja Micewskiego, Anny Morawskiej, Konstantego Łubieńskiego, Andrzeja Krasieńskiego i Dominika Horodyńskiego. Grupa ta, w przeciwieństwie do przewodniczącego Paxu, Bolesława Piaseckiego, poparła decyzje zapadłe podczas VIII plenum PZPR, związane z polskiem "październikiem". Młodzi działacze, jak A. Micewski, A. Morawska, związani byli z, prowadzonym przez J. Frankowskiego, tygodnikiem ChSS "Za i Przeciw". Jesienią 1957 r. nastąpił konflikt z J. Frankowskim. W rezultacie zwolnił on zespół tygodnika, którego część przeszła do nowego miesięcznika "Więź", skupiającego wcześniejszą grupę secesjonistów z Paxu. ChSS wchodziło w skład Frontu Jedności Narodu, miało swą reprezentację w Sejmie i posiadało umiarkowane zaufanie władz PZPR, tak jak Pax. (Po przemianach roku 1989 ChSS przekształciło się w Unię Chrześcijańsko-Społeczną (UChS), wchodząc następnie w skład bloku wyborczego Sojuszu Lewicy Demokratycznej w latach 1991-1999). Por. *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 59-60; A. D u - d e k, G. P y t e l, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990, s. 241-251. O konflikcie redakcji "Za i Przeciw" z Janem Frankowskim por. *List kolegium redakcyjnego "Za i Przeciw" do J. Frankowskiego*, Warszawa, 24 września 1957, AAN, PZPR, sygn. 237/XIX-170, k. 20-22 (Wydział Prasy KC PZPR); *List kolegium redakcyjnego i współpracowników "Za i Przeciw" do Sekretariatu KC PZPR w sprawie konfliktu z J. Frankowskim*, Warszawa, 2 października 1957. Tamże, k. 1-18.

Jan Frankowski usunął z zarządu osoby związane z Paxem. Niepokoje wewnątrz Zrzeszenia były, wedle UdSW, podyktowane przekonaniem, że "kto rządzi Caritasem, może wywierać duży wpływ na księży i zakonnice tam zaangażowane"¹⁷.

W pierwszej połowie 1961 roku władze PZPR rozpoczęły likwidację zakładów opiekuńczych i szpitali Zrzeszenia. Jednocześnie postanowiono usunąć z wszelkich zakładów opieki społecznej i służby zdrowia osoby zakonne, co wiązało się z generalnymi planami władz państwowych wobec zgromadzeń zakonnych w Polsce. Przygotowania trwały do kwietnia, całą akcję opóźniono ze względu na wybory do Sejmu i rad narodowych 16 kwietnia, bowiem, zgodnie z sugestią dyrektora UdSW Jerzego Sztachelskiego z 31 grudnia 1960, należało "posunięcia bardziej drastyczne dokonywać pod wyborach"¹⁸. Minister oświaty Waław Tułodziecki proponował "rozpocząć usunięcie zakonnic od tych szpitali, gdzie są szkoły szpitalne dla chorej młodzieży, gdyż nauczanie religii zostało z nich usunięte, ale zakonnice prowadzą młodzież w niedziele do kościoła"¹⁹. Pomóc pracownikom aparatu PZPR miało około 2.000 nauczycieli zatrudnionych przy tych szpitalach, "w większości zwolenników laicyzacji"²⁰. Koordynować całą akcję miał specjalny zespół, wyłoniony podczas spotkania Komisji KC PZPR d/s Kleru. Pierwsze jego zebranie odbyło się 3 stycznia 1961 roku²¹. Początkowo, opracowując plany likwidacji placówek ZK "Caritas", nie uwzględniono losu pracujących tam zakonnic. Całkowite upaństwowienie placówek nie musiało wiązać się ze zwolnie-

¹⁷ Referat Urzędu do Spraw Wyznań o aktualnych stosunkach między Państwem a Kościołem, 1961, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 60.

¹⁸ Dokument nr 2. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 31 grudnia 1960 r., w: *Tajne dokumenty Państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996, s. 10 (wybór niezwykle ciekawy, lecz nieopracowany; dokumenty pochodzą z Archiwum Akt Nowych w Warszawie).

¹⁹ Tamże, s. 8.

²⁰ Tamże.

²¹ W skład zespołu weszli: Kazimierz Witaszewski (kierownik Wydziału Administracyjnego KC PZPR), Walenty Titkow (I sekretarz KW PZPR w Warszawie), Mieczysław Marzec (kierownik Wydziału Organizacyjnego KC PZPR), Jerzy Sztachelski (dyrektor UdSW 1956-1961, następnie minister zdrowia i opieki społecznej), Jan Rutkiewicz (wiceminister zdrowia i opieki społecznej). Prócz ostatniego, wszyscy wyżej wymienieni wchodziłi w skład Komisji KC PZPR d/s Kleru. Tamże, s. 9, 16.

niem z pracy osób zakonnych. W ponad 700 zakładach wychowawczych i opieki społecznej pracowało przeszło 4.000 zakonnic, w tym ponad 1.800 w samych przedszkolach. Władze PZPR przestrzegały rygorystycznych postanowień zawartego w 1950 roku porozumienia z narzuconym nowym kierownictwem Zrzeszenia. W przedszkolach praktyki religijne mogły być wypełniane przez: obecność krzyża lub obrazu o treści religijnej w miejscu widocznym; krótką modlitwę przed i po zajęciach; krótkie pogadanki religijne dwa razy w tygodniu.

Tab. 1 Przedszkola ZK "Caritas" w 1959 r.

Zrzeszenie Katolików "Caritas"				Ogółem w Polsce		
przedszkola	%	dzieci	%	Przedszkola	Dzieci	
na wsi	90	1,7	2.263	5,3	1.767	42.420
w mieście	384	7,3	20.882	6,8	5.224	306.828
RAZEM	474	6,7	23.145	6,6	6.991	349.248

Podstawa tabeli: *Notatka informacyjna*, 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-175, k. 25 (Wydział Administracyjny KC PZPR).

Niewielka ilość tych placówek, surowe przepisy regulujące ich życie religijne oraz zależność ZK "Caritas" od władz państwowych, ograniczały zasięg i możliwości ich działania.

Podczas posiedzenia Komisji KC PZPR d/s Kleru 26 lipca 1961 roku Zenon Kliszko (najbliższy doradca Władysława Gomułki, decydujący w sprawach polityki wyznaniowej)²² stwierdził: "Przejęciu

²² W l. 60. na bieżąco sprawami Kościoła zajmował się Wydz. Administracyjny KC PZPR, zreorganizowany 5 XI 1959 r., któremu podporządkowano, zapewne na wzór sowiecki, sprawy wyznaniowe. W latach 1960-1968 kierował nim Kazimierz Witaszewski, następnie Stanisław Kania. W Sekretariacie KC PZPR pieczę nad sprawami Kościoła dzierżył Zenon Kliszko (najbliższy współpracownik pierwszego sekretarza KC PZPR), Władysław Wicha (wicem. w MSW), Mieczysław Moczar (min. w MSW) i, pozostający poza centrum dyspozycyjnym, Ryszard Strzelecki. Sprawy bieżące przechodziły przez ręce zastępcy kier. Wydz. Administracyjnego, którym w omawianym okresie był Wiesław Ociepka. W roku 1962 r. powołano w MSW Departament IV, zajmujący się sprawami Kościołów. Zespół kierowniczy w Departamencie IV

przedszkoli przez państwo musi towarzyszyć zwolnienie zakonnic z ich dotychczasowych funkcji wychowawczych, gdyż tylko wtedy przejęcie będzie pełne. Ponieważ nie ma opracowanej linii postępowania wobec zakonów, trudno jest podjąć decyzje w sprawie zakonnic zwalnianych z zakładów »Caritas«. Jest pewne, że po ich zwolnieniu z pracy będą prowadzić klerykalną robotę wśród społeczeństwa [...]. Dlatego trzeba rozważyć sprawę ograniczenia ilościowego zakonów, ewentualnie ich likwidację. Mamy 29 tys. zakonnic, o których nie wiemy, co robią, co się dzieje w domach zakonnych. Dlatego

tworzyli: płk Stanisław Morawski (dyrektor), płk Józefa Siemaszkiewicz, Ryszard Wójcicki i Konrad Straszewski. Wydz. Administracyjny KC PZPR podlegał Urzędowi do Spraw Wyznań (dyrektorzy od 1956r.: Jerzy Sztachelski 1956-1961, Tadeusz Żabiński 1961-1966, Aleksander Skarżyński (1966-1974) i Departament IV MSW. Zapewne istniał pod kierownictwem Zenona Kliszko (od 1962 r. piastującego, na wzór sowiecki, stanowisko kierownika Komisji Ideologicznej KC PZPR), czteroosobowy zespół zajmujący się pracą koncepcyjną: Kazimierz Witaszewski i kierownicy trzech sektorów Wydz. Administracyjnego KC PZPR: 1) bezpieczeństwa, prokuratury, wojska; 2) służby zdrowia; 3) wyznaniowego. Zależności formalne nie pokrywały się zawsze z zależnościami rzeczywistymi. Wedle Piotra Madajczyka, korzystającego po latach z relacji byłych wysokich funkcjonariuszy aparatu PZPR: "W praktyce więc polityki wobec Kościoła nie kształtowała jedna osoba. Była ona wypadkową działań kilku (poza Gomułką oczywiście) osób: Kliszki, Wichy, Strzeleckiego, Moczara, Witaszewskiego", Piotr Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994, s. 48. 4 lipca 1958 r. podczas posiedzeniu Sekretariatu KC PZPR, kiedy zatwierdzono nowy, zastrzyżony kurs wobec Kościoła, podjęto decyzję o stworzeniu Komisji KC PZPR do Spraw Kleru. Początkowo w jej skład wchodził: Antoni Alster (wicem. w MSW), Władysław Bieńkowski (min. w MOśw.), Tadeusz Galiński (min. w MKult.iSzt.), Henryk Golański (wicem. szkolnictwa wyższego), Zenon Kliszko (czł. Biura Politycznego i Sekretariatu KC PZPR), Artur Starewicz (kier. Wydz. Prasy KC PZPR), Walenty Titkow (I sekr. KW PZPR w Warszawie), Andrzej Werblan (kier. Wydz. Nauki i Oświaty KC PZPR), Stanisław Zawadzki (III 1956-IV 1960 min. pracy i opieki społ., członek Centr. Kom. Rewiz. PZPR). Komisji przedstawiał do rozstrzygnięcia opracowane już problemy Zespół do Spraw Kleru przy Wydz. Administracyjnym KC PZPR. 24 kwietnia 1971 roku nowa ekipa Edwarda Gierka powołała do życia Zespół KC PZPR do Spraw Polityki Wyznaniowej. Skład tego zespołu pokrywał się częściowo ze składem Komisji KC PZPR do Spraw Kleru. Por. M a d a j c z y k, s. 41, 46-53; A. D u d e k, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 72. *Tajne dokumenty...: passim. Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970*, Londyn 1991, s. 206-218; *Informator o strukturze i obsadzie centralnego aparatu PZPR 1948-1990*, re. K. P e r s a k, Warszawa 2000, s. 32-33, 95, 110-111.

sprawę »Caritas« trzeba łączyć ze sprawą zakonów. W sprawie zakonów nie możemy przyjąć metody zastosowanej w Czechosłowacji, gdyż u nas jest inna sytuacja. Problem zakonnicy interesuje nas od strony włączenia ich do produkcji»²³. Pozbawiając siostry zakonne dotychczasowego zatrudnienia, próbowano jednocześnie rozciągnąć kontrolę nad zakonami żeńskimi i możliwie ograniczyć ich żywotność, podobnie jak na innych polach życia instytucjonalnego Kościoła. Zaskakująca jest za to propozycja likwidacji zakonów, rozważana przez Zenona Kliszko. Pierwsza faza tej „operacji”, czyli usunięcie zakonów z terenu szkolnictwa (od wakacji 1958 roku), ze szpitali i placówek opieki społecznej, powielala schemat działania władz z lat 1949-1956. Powołanie się na przykład Czechosłowacji, gdzie w latach 1945-1950 doprowadzono do całkowitego zniszczenia życia zakonnego, we wszystkich jego formach, wskazuje, że propozycję ową należy traktować poważnie²⁴. Nie rozwiązaniem zagadnieniem pozostaje,

²³ Dokument nr 3. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 26 lipca 1961 r., w: tamże, s. 18, 19.

²⁴ W marcu 1946 r. w Czechosłowacji opublikowano projekt upaństwowienia szkół prywatnych, co poczyniono z nowym rokiem szkolnym. W efekcie, w Czechach i na Morawach w ręce państwa przeszło 699 przedszkoli, 23 szkoły powszechne, 19 średnich, 10 liceów, 8 techników, 3 szkoły zawodowe i 21 szkół rolniczych. Od maja do września 1947 r. usunięto częściowo naukę religii ze szkół publicznych, m.in. przez czynienie trudności katechetom zakonnym. W katolickiej Słowacji upaństwowiono szkoły dekretem z 16 maja 1945 r. Odebrano w ten sposób Kościołowi katolickiemu 1.800 szkół powszechnych i około 80 średnich, w których uczyło się około 280.000 dzieci i młodzieży. 25 maja 1945 r. usunięto kolejnym dekretem zakonników z internatów i ze znajdujących się przy szkołach domów zakonnych. W lecie 1948 r., po przewrocie komunistycznym z lutego, zlikwidowano w Czechosłowacji katolickie szpitale, a we wrześniu - przedszkola i zakłady opiekuńcze dla dzieci i młodzieży. W roku 1949 zaczęto sporadycznie aresztować zakonników i likwidować klasztory. W marcu 1950 r. przeprowadzono masowe aresztowania księży zakonnych, zaś 30 marca rozpoczął się spektakularny proces sądowy 10 wyższych przełożonych zakonnych. Nocą z 13 na 14 kwietnia 1950 r. wywieziono wszystkich zakonników, w ilości około 1.000 w całej Czechosłowacji, do kilku klasztorów koncentracyjnych. Zaś nocą z 21 na 22 kwietnia rozpoczęto „wywózkę” około 11.000 sióstr zakonnych. Ze względu na liczbę zakonnicy i pracę ich w instytucjach medycznych, socjalnych i w przemyśle, gdzie trudno je było zastąpić personelem świeckim, akcja ta potrwała kilka miesięcy. Por. B. C y w i ń s k i, *Ogniem...*, t. 2, s. 222, 225-226, 237, 254-255; J. P e š e k, *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúce na Slovensku v rokoch 1948-1953*,

czemu nie doprowadzono, w ten czy inny sposób, do istotnego ograniczenia życia zakonów, co najmniej żeńskich?

Podczas wakacji 1961 roku postanowiono likwidację placówek Zrzeszenia „Caritas”. Plan usunięcia zgromadzeń zakonnych z placówek wychowawczych w pierwszej kolejności, następnie z placówek opieki społecznej, opracowany został w Ministerstwie Oświaty. Akcję przeprowadzić miało ministerstwo wspólnie z Polskim Komitetem Pomocy Społecznej (PKPS) oraz Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej²⁵. Specjalny zespół, powołany podczas spotkania Komisji KC PZPR ds. Kleru, 26 lipca 1961 roku²⁶, opracował do 1 października plany „przejęcia” przez Państwo przedszkoli i domów dziecka, znajdujących się w gestii Zrzeszenia. Zakonnicy z placówek nie chciano usuwać nagle, ale i nie należało „rozkładać tej pracy na lata”²⁷.

Od strony finansowej likwidacja wychowawczych placówek ZK „Caritas” nie było trudna, bowiem Zrzeszenie w 85% posiadało budżet państwowy (zaś pozostałe 15% dochodów pochodziło z „kieszeni” rodziców, których dzieci przebywały w placówkach). Istotnym problemem było znalezienie nowego właściciela oraz los usuniętych z pracy zakonnic. Rozważano projekt oddania placówek w ręce PKPS, organizacji powołanej do życia w 1958 roku, „przy dużych oporach Ministerstwa Opieki Społecznej i komitetów partyjnych”²⁸. PKPS był instytucją dobroczynną, zrzeszającą osoby bezpartyjne, w tym działaczy katolickich oraz duchowieństwo współpracujące z władzami państwowymi. Jednak wariant ten dopuszczano jedynie wobec zmian w nazbyt „klerykalnym” kierownictwie organi-

Bratislava 1998, s. 130-165 (rozdz. II.6: *Perzekúcia crkvi*); J. Ch. K o r e c, *Po barbarzyńskiej nocy...*, Kraków 1994.

²⁵ Dokument nr 3. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 26 lipca 1961 r., w: *Tajne dokumenty...*, s. 18.

²⁶ Henryk Chmielewski (dyr. Dep. Społ.-Administracyjnego MSW), Jan Rutkiewicz (wicem w MZiOS), Tadeusz Żabiński (dyr. UdSW), Ferdynand Herok (wicem w MOśw.), Henryk Garbowski (z-ca kier. Wydz. Nauki i Oświaty KC PZPR), sekretarz Komisji KC PZPR ds. Kleru Wiesław Ociepka (z-ca kier. Wydz. Administracyjnego KC PZPR). Decyzje tego zespołu akceptował, jako członek Sekretariatu KC PZPR, Ryszard Strzelecki, także członek Komisji KC PZPR ds. Kleru.

²⁷ Tamże, s. 19.

²⁸ Tamże, s. 20.

zacji. Inną propozycją była wymiana w placówkach Zrzeszenia wyłączenie ich dyrekcji. Wątpliwości władz PZPR budziło także ustalenie kolejności likwidowanych placówek. Wydaje się, że likwidację rozpoczęto w województwach, w których znajdowała się większość zakładów Zrzeszenia. W lipcu 1961 roku Zenon Kliszko oceniał, że: "w Krakowie i województwie krakowskim są 143 przedszkola z około 6.000 dzieci"²⁹, a równocześnie jest tam najwięcej szkół zakonnych. Podobna sytuacja jest w Poznaniu, Rzeszowie, Kielcach. Te województwa posiadają ponad połowę przedszkoli »Caritas« A więc przy opracowywaniu planu trzeba uwzględnić geografii tego zagadnienia i zająć się tymi województwami, w których stanowi to problem"³⁰. Istniał również problem własności budynków, w jakich mieściły się placówki Zrzeszenia. ZK "Caritas" użytkowało 16% budynków należących do różnych instytucji kościelnych, 32 % – do państwa i 47 % – w pomieszczeniach zakonów. Stanowiło to bardzo dobry pretekst dla władz PZPR do wejścia "na teren zakonów"³¹, zarówno dosłownie, jak i w przenośni. Wedle Antoniego Alstera (wicemin. w MSW - lipiec 1962 r.), należało "zabrać zakonnicom te 30 tys. dzieci i młodzieży, które wychowują [...] za państwowe pieniądze [...]. Zakony się rozrastają, bo dotychczas nic nie zrobiono, aby ograniczyć ich rozwój. Zakony robią, co chcą, my ich nie kontrolujemy. [Antoni Alster] Uważa, że należy podjąć kroki ograniczające działalność zakonów. Opory ludności będą w tym wypadku mniejsze niż przy represjach w stosunku do księży świeckich. Zakony posiadają luksusowe warunki lokalowe. Należy im zabrać budynki i oddać ludziom, tak jak w Gorzowie [Wielkopolskim]³². Trzeba opracować plan rozwiązania sprawy zakonów. Zwolnienie 4.000 sióstr z zakładów »Caritas« nie jest problemem. Będą po zwolnieniu żyć nieco gorzej, to zahamujemy dopływ nowych kadr do zakonów. Mamy również możliwość przeciwdziałania rozchodzeniu się tych sióstr po kraju"³³. Ostatecznie,

²⁹ Czyli 30,2% ogółu przedszkoli ZK Caritas i ok. 25,6 % dzieci.

³⁰ Tamże, s. 23.

³¹ Tamże, s. 22.

³² W woj. zielonogórskim; chodzi o pomieszczenia zlikwidowanego przez władze państwowe w lipcu 1960 roku diecezjalnego niższego seminarium duchownego (patrz niżej).

³³ Tamże, s. 20.

w lipcu 1961 roku w Komisji KC PZPR ds. Kleru postanowiono całkowicie zlikwidować placówki ZK "Caritas", bez przyjmowania rozwiązań pośrednich. Od września urzędnicy Ministerstwa Oświaty zaczęli przejmować przedszkola, bursy, świetlice i warsztaty szkoleniowe. Oficjalnie, zakazywano prowadzenia przedszkoli i domów dziecka z powodu: 1) anty-sanitarnych warunków w nich panujących, 2) zakazu opieki nad dziećmi rodziców zajmujących się "prywatną inicjatywą" lub "pochodzenia drobnomieszczańskiego"³⁴, 3) wejścia w życie od 15 lipca 1961 roku ustawy sejmowej o tzw. wychowaniu świeckim³⁵.

Plan szczegółowy przejęcia wszystkich placówek Zrzeszenia opracowano w Ministerstwie Oświaty do października 1961 roku³⁶. Pracownikom Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej polecono likwidację zakładów specjalnych oraz domów opieki należących do Zrzeszenia, w których przebywały dzieci zdrowe i młodzież. Koszta przejęcia tych placówek przez państwo miało pokryć ministerstwo z budżetu Zrzeszenia. Ocenę jego majątku (przede wszystkim w postaci budynków i inwentarza) pozostawiono pracownikom Urzędu do Spraw Wyznań, którzy rozdysponowali dobra trwałe między zainteresowane ministerstwa. UdSW został również zobowiązany do likwidacji statutowej działalności Zrzeszenia (jak zjazdy, zmiany personalne w zarządach, praca w kołach terenowych), zaś aparat Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej winien był zastosować "niezwłoczny i skuteczny system bieżącej kontroli"³⁷ nad zakładami wychowawczymi dla osób nieuleczalnie chorych, ułomnych, debilnych i imbecyli, jakie pozostawiono w gestii Zrzeszenia.

³⁴ Tamże s. 24.

³⁵ *List Episkopatu do Rządu w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych*, 16 lipca 1962, Warszawa, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 202. Ustawa, obowiązująca do roku 1989, na mocy której zlikwidowano formalnie szkolną katechizację oraz próbowano rozciągnąć kontrolę władz państwowych nad parafialnym nauczaniem religii.

³⁶ Ze szczególnym uwzględnieniem województw - krakowskiego, poznańskiego, rzeszowskiego, kieleckiego, wrocławskiego i miasta Warszawy. W Sekretariacie KC PZPR akceptował go Ryszard Strzelecki.

³⁷ *Dokument nr 3. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 26 lipca 1961 r.*, w: *Tajne dokumenty...*, s. 25.

Wydaje się, że szczególny opór przejmowanie placówek ZK "Caritas" wzbudziło w administraturze apostolskiej we Wrocławiu. W wakacje 1962 roku bp Bolesław Kominek wydał odezwę do wiernych w sprawie likwidacji przedszkoli i domów dziecka Zrzeszenia. Wezwany, aby przybył na spotkanie w prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, nie stawił się, przysyłając list, a także zalecał, by "kler przeciwstawiał się i nie dopuszczał do przejmowania przedszkoli. Jednak kler nie słucha biskupa, jeśli widzi, że opinia społeczna jest przeciwko księżom"³⁸.

Tab. 2 Zakłady specjalne ZK "Caritas" w 1963 r.

Rodzaj zakładów	Ilość zakładów	Liczba miejsc
dla dzieci debilnych	44	2.800
dla dzieci umysłowo chorych i kalekich	13	541
zakłady pomocy społecznej	122	9.579
RAZEM	179	12.920

Podstawa tabeli: Dokument nr 15. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 18 czerwca 1963 r., w: *Tajne dokumenty...*, s. 68 (wypowiedź W. Ociepki).

Zwalniane z zakładów zakonnice napotykały przeszkody w podjęciu pracy, co, ze względu na specyfikę życia zakonnego, było możliwe albo w spółdzielniach produkcyjnych, albo w formie pracy chałupniczej; odpowiednie urzędy zatrudnienia odmawiały osobom zakonnym prawa do powyższych form zarobku. Protesty w tej kwestii sekretarza Episkopatu, bpa Zygmunta Choromańskiego, pozostawały bezskuteczne³⁹.

³⁸ Dokument nr 5. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 8 września 1962 r., w: tamże, s. 34.

³⁹ List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań T. Żabińskiego w sprawie zakazu zatrudniania zakonnice, 3 stycznia 1962, Warszawa, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 173.

W roku 1962 usunięto także zakonnice z pracy w 72 szpitalach⁴⁰. Po dwóch latach, w czerwcu 1963 roku w gestii ZK "Caritas" pozostały 33 przedszkola i 12 (na posiadanych wcześniej 65) domów dziecka. Ponadto opiece zgromadzeń zakonnych, w ramach Zrzeszenia, pozostawiono wychowanków i pensjonariuszy zakładów specjalnych, zapewne nie mając nadziei na ich "reedukację" (tab.2).

ZK "Caritas" utrzymało także w roku 1963: 11 kuchni ludowych, 5 burs i 2 świetlice. Na prowadzenie tych dzieł Zrzeszenie otrzymywało 143 mln zł dotacji ze skarbu państwa⁴¹. Pozostawione Zrzeszeniu instytucje dobroczynne stanowiły swoistą "przykrywkę", wobec Episkopatu, dla działalności organizacji rozłamowej wśród duchowieństwa, powstałych w 1959 roku Kół Księży przy Zrzeszeniu Katolików "Caritas", stanowiących gomułkowską mutację bierutowskiego ruchu "księży-patriotów".

W połowie lat 70. Zrzeszenie posiadało około 200 zakładów, w jakich pracowali członkowie pięciu zakonów męskich i 42 zakonów żeńskich. W 1989 r. prowadziło ono 216 zakładów opiekuńczych, w których na ok. 7 tys. pracowników zatrudnionych było ok. 2,5 tys. członków 49 zgromadzeń zakonnych⁴². Trzeba zaznaczyć, że od lat 80. ożywioną akcją charytatywną, m.in. dzięki pomocy zagranicznej, podjęła Komisja Charytatywna Episkopatu Polski (utworzona w 1980 roku, nazwa od stycznia 1981 r.).

Ponadto działające od końca 1986 r., na mocy *Instrukcji* Konferencji Plenarnej Episkopatu, Parafialne Zespoły Charytatywne objęły w 1988 r. 3/4 z blisko 8,5 tys. istniejących ówczesnie w Polsce parafii.

W październiku 1990 r. rozwiązane Zrzeszenie Katolików "Caritas" przekazało 193 placówki pracującym w nich zgromadze-

⁴⁰ A. Dudek, dz. cyt., s. 154.

⁴¹ Dokument nr 15. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 18 czerwca 1963 r., w: *Tajne dokumenty...*, s. 68.

⁴² Były to: 57 domów pomocy społecznej dla dzieci, 73 domy pomocy społecznej dla dorosłych (w tym 39 dla przewlekle chorych, 18 dla osób ze schorzeniami układu nerwowego, 16 dla upośledzonych umysłowo), 8 domów dziennego pobytu, 6 kuchni społecznych, 13 zakładów leczniczo-wychowawczych, 1 izolatorium przeciwgrzybiczne Caritas, 7 domów dziecka Caritas, 1 internat Caritas, 3 przedszkola Caritas, 47 zakładów wychowawczych Caritas. Por. cyt. artykuł E. Firli t.

niom zakonnym, zaś kolejne zakłady świeżo utworzonej Caritas kościelnej oraz władzom wojewódzkim.

2. Placówki zgromadzeń zakonnych

Jak w przypadku placówek podległych Zrzeszeniu Katolików "Caritas", działania władz PZPR przeciwko szkołom prowadzonym przez zgromadzenia zakonne stanowiły fragment planowej akcji przeciw zakonom w ogóle, podjętej w roku 1959, na wzór podobnej akcji w czasach "stalinowskich", realizowanej stopniowo od 1947 r.⁴³

W roku szkolnym 1953/54 istniało jeszcze 8 szkół podstawowych (o różnej ilości klas) prowadzonych przez zakony żeńskie (1.277 dzieci). Ponadto w roku szkolnym 1955/56 zgromadzenia zakonne prowadziły 7 szkół zawodowych (635 uczniów i uczennic w 5 szkołach żeńskich i 2 męskich), oraz 21 szkół średnich ogólnokształcących (5 męskich i 16 żeńskich). Część z nich została zlikwidowana do 1 września 1956 r.

W lipcu 1957 r. na 196 zlikwidowanych szkół i zakładów wychowawczych władze oświatowe w porozumieniu z UdSW wyraziły zgodę na reaktywowanie 3 liceów ogólnokształcących.

W roku szkolnym 1959/60 istniały 2 szkoły podstawowe prowadzone przez zakony żeńskie (1.319 dzieci), 13 szkół zawodowych (2 męskie i 11 żeńskich; 2.257 uczniów i uczennic), 15 szkół średnich ogólnokształcących (1 męska i 14 żeńskich; 3.154 uczniów i uczen-

⁴³ Wstępem była rejestracja prawna wszystkich zgromadzeń w 1949 r., skutkująca w wielu wypadkach, szczególnie zgromadzeń bezhabitowych, ich likwidacją, rozwiązaniem przez władze kościelne (uprzedzającym kasaty), przejściem do konspiracji. Poważne znaczenie miały wielotysięczne przesiedlenia i gromadzenie sióstr zakonnych w obozach koncentracyjnych w latach 1952-1954 na ziemiach zachodnich i północnych. Jednocześnie w sierpniu 1954 r. w centralnej Polsce wysiedlono 17 domów zakonnych (9 męskich męskich 8 żeńskich). Por. syntetyczny artykuł W. Z d a n i e w i c z a, *Zgromadzenia zakonne w Polsce*, w cyt. zbiorze *Kościół i religijność...*; B. J. K u c h a r c z y k, *Życie i praca Sióstr Franciszkanek Szpitalnych w okresie sowietyzacji kraju* (kasaty zgromadzenia w latach 50.), "Śląsk Opolski" 11 (2001), nr 1 (42), s. 4-17; M. A. Ł a c z k ó w n a (red.), *Wspomnienia o współpracy międzyzakonnej zgromadzeń żeńskich w Polsce po II wojnie światowej do 1960 roku*, I-II, Warszawa 1984-1986, mps; *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, red. J. M y s z o r, t. I-II, Warszawa 2002-2004.

nic)⁴⁴. Kasaty, jeśli porównać ilość uczniów w placówkach w latach 1953-1960, nie miały charakteru bezwarunkowego, a nawet, paradoksalnie, mogły na krótko wpływać na zwiększenie się liczebności wychowanków. Istniejące szkoły powiększały nabór oraz przyjmowały wychowanków z likwidowanych placówek.

W styczniu 1959 r. wszystkie zgromadzenia zakonne, na żądanie Urzędu do Spraw Wyznań, zostały zobowiązane do złożenia ankiety statystycznej dla potrzeb poszczególnych ministerstw. Wewnętrzna instrukcja w UdSW następująco motywowała działania władz państwowych skierowane przeciwko zgromadzeniom zakonnym (1960): "[...] Duży dział pracy kościelnej, bardzo intensywnie działający, agresywny, zdyscyplinowany - praktycznie zupełnie nie kontrolowany"⁴⁵. Na początku roku szkolnego 1959/60 Ministerstwo Oświaty przeprowadziło wizytacje w szkołach zakonnych, dla zbadania poziomu nauczania i możliwości odebrania praw państwowych, w konsekwencji - likwidacji placówek.

Wstępem do likwidacji placówek oświatowych należących do zgromadzeń zakonnych było opublikowanie rozporządzenia ministra oświaty z 13 stycznia 1960 roku. Odtąd Ministerstwo Oświaty nadawać miało tym placówkom na nowych zasadach uprawnienia szkół państwowych, zaś nadanie takich uprawnień obwarowane było rozmaitymi zastrzeżeniami. Istotne punkty rozporządzenia brzmiały, jak następuje: "1. Uprawnienia szkół państwowych mogą być nadawane liceom ogólnokształcącym i szkołom zawodowym zorganizowanym i prowadzonym na wzór szkół państwowych. 2. Nadanie uprawnień może nastąpić, jeżeli szkoła: a) osiąga wyniki uznane przez władze szkolne za zadowalające; b) osiąga w pracy wychowawczej poziom uznany przez władze szkolne za zadowalający i odpowiadający potrzebom państwowym i gospodarczym; c) posiada własnego (dyrektora) kierownika oraz tak skompletowane grono nauczycielskie, aby mogła podołać zadaniom wychowawczym i dydaktycznym szkoły; d) przestrzega postanowień statutu szkoły i stosuje się ściśle do za-

⁴⁴ Por. obszerny, źródłowy rozdz. 1 (*Polityka władz państwowych w stosunku do szkół katolickich*, w latach 1944-1962) w cyt. pracy B. G r o m a d y, s. 17-110.

⁴⁵ *Notatka Urzędu do Spraw Wyznań: sprawa lojalnego stosunku do państwa i władzy*, Warszawa, 1960, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 43.

rządzeń władz szkolnych; e) posiada odpowiednie do swej liczebności i organizacji pomieszczenia, urządzenia oraz należyte zaopatrzenie w środki i pomoce naukowe [...]”⁴⁶. Przepisy powyższe, w odniesieniu do katolickich szkół średnich, stanowiły formalną podstawę ich likwidacji, szczególnie bardzo elastyczny punkt 2b., który wprowadzał dowolne kryteria oceny wychowawczej pracy szkół. Placówki te działały dotychczas w myśl przedwojennej ustawy sejmowej o szkołach prywatnych z 11 marca 1932 roku⁴⁷. Wyszczególniano w niej cztery powody zamknięcia szkoły: “Zgodnie z art. 4 ust. 1 ustawy z 1932 r. szkoła może być zamknięta przez sprawującą nadzór władzę szkolną, jeżeli orzeczeniem tej władzy zostanie stwierdzone, że: a) szkoła była nieczynna przez 3 miesiące bez usprawiedliwionej przyczyny, b) poziom naukowy lub wychowawczy w ciągu 3 lat ostatnich jest niewystarczający, c) szkoła nie przestrzega obowiązujących przepisów lub postanowień statutu szkoły, d) nauczanie odbywa się w duchu nielojalnym dla państwa”⁴⁸. Owa norma prawna obowiązywała nadal, jednak jej przepisy interpretowano lub “naginano” wedle potrzeb władz państwowych. Zdarzały się i uzasadnienia ogólne - w maju 1960 roku w kuratorium okręgu szkolnego kieleckiego podjęto decyzję o likwidacji szkoły sióstr Nazaretanek w Kielcach, w uzasadnieniu podając, iż: “szkoła nie przestrzega obowiązujących ustaw i przepisów”⁴⁹. Taktyka likwidacji placówek oświatowych zakonnych stanowiła fragment, jak napisano wyżej, szerszych działań władz państwowych przeciwko zakonowi. Te wyglądały następująco (w planach UdSW z 1960 roku): “Zadania: 1. Ustanowić kontrolę, nadzór, wpływ. 2. Ograniczyć działalność, odebrać możliwości pracy, pozbawić perspektywy rozwoju i działalności. 3. Rozluźnić wpływ

⁴⁶ Cyt. za: P. R a i n a, *Kardynał...*, t. 3, s. 175-176.

⁴⁷ Wniezionej pod obrady przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Janusza Jędrzejewicza, stąd zwanej jędrzejowiczowską. Wprowadzała ona jednolity system szkolny w Polsce, bowiem do tego czasu prawodawstwo oświatowe w dużej mierze regulowały przepisy trzech państw zaborczych, sprzed 1918 roku.

⁴⁸ *List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Rady Ministrów w sprawie likwidacji Szkoły Organistowskiej w Przemyślu*, Warszawa, 30 września 1963, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 246.

⁴⁹ *List Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem J. Sztachelskiego w sprawie likwidacji szkół zakonnych i nauczania religii w szkołach*, Warszawa, 1 lipca 1960, w: P. R a i n a, *Kardynał...*, t. 3, s. 179.

władz zagranicznych [zakonnych zgromadzeń]. 4. Stopniowo likwidować i rozwiązywać. [Wykonanie:] 1. Zapewnić dobre rozpoznanie zakonów. 2. Uregulować stan prawny zakonów, jako org. Społecznych. 3. Wykorzystać szeroko⁵⁰ przepisy regulujące nadzór władz państwowych (sprawozdania, statystyka⁵¹, kontrola finansowa), również w zakresie dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych⁵²). 4. Uniemożliwić prowadzenie seminariów duchownych. 5. Systematycznie ograniczać środki materialne, uniemożliwić przejściowo, a następnie trwale nabywanie nieruchomości. 6. Systematycznie usuwać zakonnice i zakonników z wszelkich placówek społecznych, szkół itp. Ustalić na jakim terenie i w jakim zakresie mogą pracować. 7. Rozwiązać zakony nie mające warunków istnienia⁵³ lub prowadzące wrogą wobec państwa działalność”⁵⁴. Proces likwidacji szkół prowadzonych przez zakony rozpoczęto od kontroli treści i poziomu nauczania. W przypadku szkół podstawowych i średnich programy nauczania (inaczej niż np. w wyższych seminariach duchownych) dostosowane były do programów szkół państwowych. Wizytacje ministerialne, przeprowadzone w styczniu 1960 roku, nie wykazały istotnych uchybień w procesie kształcenia uczennic w powyższych szkołach. Jednak niektóre kuratoria okręgów szkolnych, powołując się na styczniowe rozporządzenie ministra oświaty, cofnęły uprawnienia szkół państwowych wielu placówkom, w których poziom kształcenia nie był dotąd kwestionowany (województwa: warszawskie, kieleckie, katowickie, krakowskie). Od decyzji kuratorów oświaty odwoływały się dyrekcje szkół, zainteresowani rodzice, a także sekretarz Episkopatu, bp Zygmunt Choromański oraz posłowie z sejmowego katolickiego klubu “Znak”. Kierownictwo Ministerstwa Oświaty zatwier-

⁵⁰ W praktyce postępowania państwowych władz wyznaniowych termin ten oznaczał obowiązek nadużywania aktów prawnych, zarówno przed- jak i powojennych.

⁵¹ Chodziło o obowiązek składania władzom państwowym okresowych sprawozdań i statystyk przez władze zakonne.

⁵² Chodziło o restrykcyjny dekret rządu z roku 1953, następnie zastąpiony złagodzonego dekretem z roku 1956, uzależniające nominacje i translokacje osób duchownych od zgody władz państwowych.

⁵³ W praktyce chodziło o żeńskie zakony bezhabitowe.

⁵⁴ *Notatka Urzędu do Spraw Wyznań: sprawa lojalnego stosunku do państwa i władzy*, Warszawa, 1960, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 43.

dziło 10 maja 1960 roku, a więc w trakcie egzaminów maturalnych, decyzje kuratoriów. W zarządzeniu z 17 maja ustalono, że szkoły państwowe winny przyjmować uczennice klas IX, X i XI tych szkół prywatnych, jakie nie otrzymały stosownych uprawnień. Termin odwołań od decyzji władz oświatowych mijał co roku 15 lipca, zaś podczas wakacji, gdy po zakończeniu roku szkolnego wpływało odwołanie, treść jego nie była rozpatrywana.

Równocześnie zahamowany został nabór uczniów do szkół prowadzonych przez zgromadzenia zakonne, zaś kandydaci kierowani byli do szkół państwowych. W części przypadków, po wycofaniu papierów ze szkoły prywatnej, okazywało się, że, ze względu na zbyt dużą liczbę chętnych, niemożliwe stawało się przyjęcie uczniów do wybranych szkół państwowych. Podobnie, przyznając uprawnienia szkół państwowych szkołom zawodowym prywatnym, w Ministerstwie Oświaty odmawiano tych uprawnień klasom pierwszym szkół, co było sprzeczne z treścią ministerialnego rozporządzenia, traktującego o całych placówkach, zaś nie o poszczególnych oddziałach.

Likwidacja szkolnictwa katolickiego uzyskała, pośrednio, oficjalną wykładnię na forum publicznym, z ust Władysława Gomułki. 18 marca 1961 roku podczas zebrania wyborczego w Warszawie I Sekretarz KC PZPR potwierdził, że: "Rozdział Kościoła od Państwa - ustalony również Konstytucją naszego kraju⁵⁵ - zakłada świeckość wszystkich

⁵⁵ Konstytucja PRL z 22 VII 1952 r., która weszła w życie od października t.r. Projekt konstytucji opracował Bolesław Bierut przy współudziale Leona Chajna. Decyzję Bieruta tłumaczą pośrednio słowa samego Chajna, służącego mu poradami prawnymi jeszcze w KRN. Bierut, prezydent Krajowej Rady Narodowej (1944-1947), nie miał przygotowania prawniczego i był często zaskakiwany przez postów PSL, posiadających długoletnią praktykę przedwojenną, *Rozmowa z Leonem Chajnem*, w: T. Torąńska, *Oni*, Warszawa 1989, s. 315. Po przetłumaczeniu tekstu na język rosyjski, dokument znalazł się na biurku Stalina, który dokonał w nim ponad 50 poprawek. M.in. w art. 69 projektu w zdaniu: "Polska Rzeczpospolita Ludowa nawiązując do chlubnej tradycji narodu polskiego zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania", skreślił: "nawiązując do chlubnych tradycji narodu polskiego". Następnie wprowadził poprawkę: "Kościoł i inne zrzeszenia religijne mogą swobodnie wypełniać funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych" (poprawki odręczne Bolesława Biureta w jęz. Rosyjskim, na podstawie jego rozmowy ze Stalinem). Oznaczało to, że wolność religijna została ograniczona wyłącznie do sfery kultu w murach świątyni. W ustępie 2 art. 69 Stalin dodał, iż Kościół w Polsce oddzielony jest od Państwa, czym wzorował

szkół państwowych"⁵⁶. Ustawa sejmowa wprowadzająca pojęcie szkolnictwa "świeckiego" w lipcu 1961 r. (i likwidująca szkoły 11-letnie na rzecz 8-klasowych szkół podstawowych) jednocześnie wprowadziła nowy cel wychowawczy - "kształtowanie naukowego

się na konstytucji sowieckiej (przygotowanej pod kierownictwem Nikołaja Bucharina i Karola Radka) z roku 1936, tzw. konstytucji stalinowskiej. Po ogłoszeniu przez Komisję Konstytucyjną Sejmu 27 stycznia 1952 roku projektu nowej konstytucji i wezwaniu narodu do przedyskutowania go, Episkopat 11 lutego przesłał swe postulaty Bierutowi. W dezyderatach tych m.in. była mowa o zapewnieniu Kościołowi prawa do swobodnej działalności duszpasterskiej i katechetycznej, do posiadania własnego szkolnictwa i nauczania religii w szkołach, a także mowa o zharmonizowaniu wychowania w szkole z katolickim wychowaniem w rodzinie i Kościele. Cenzura nie dopuściła do druku tych postulatów w prasie katolickiej, zaś do dyskusji dopuszczeni zostali tylko "księża-patrioci", którzy w całości poparli projekt PZPR. Przyjęcie artykułu o wolności religijnej uzasadniał w dyskusji sejmowej Jerzy Jodłowski. Ostatecznie artykuł o wolności religijnej nowej konstytucji otrzymał brzmienie następujące: "Artykuł 70. 1. Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. 2. Kościół jest oddzielony od Państwa. Zasady stosunku Państwa do Kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy. 3. Nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane". Według znawców problemu, popierających racje PZPR, art. 70 nowej konstytucji implikował usunięcie nauki religii ze szkół, zgodne z ideą rozdziału Państwa od Kościoła. Nie dokonano tego jednak, zawieszając ten przepis konstytucji, ze względu na opór społeczeństwa. Art. 70 zapowiadał za to przyszłe, szczegółowe ustalenia prawne. Por. J. M y s z o r, *Sowiecki model rozdziału państwa od Kościoła*, "Chrześcijanin w świecie" 1 (1994). Według Jakuba Bermana (1984) istniały dwie komisje - państwowa i partyjna, na czele której stał on sam. Na czele państwowej, w skład której wchodził Leon Chajn, stał prof. Stefan Rozmaryn (por. P. H ü b n e r, *Nauki społeczne i humanistyka - mechanizmy zniewolenia*, w: *Polacy wobec przemocy 1944-1956*, red. B. O t w i n o - w s k a, J. Ż a r y n, Warszawa 1996, s. 293-294). Berman twierdził, że poza preambułą projektu konstytucji Stalin nie dokonał żadnych merytorycznych poprawek, chyba że wprowadzające analogie do konstytucji sowieckiej z roku 1936. *Rozmowa z Jakubem Bermanem*, w: *Torańska, dz.cyt.*, s. 124-125. W sposób naciągany odwoływano się także do art. 61 konstytucji, który mówił o powszechnym i bezpłatnym szkolnictwie, wywodząc stąd, że szkoły prywatne, odpłatne nie mają racji bytu.

⁵⁶ Por. *List Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem J. Sztachelskiego w sprawie i nauczania religii w szkołach*, Warszawa, 23 marca 1961, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 102.

poglądu na świat [...] w duchu moralności socjalistycznej”. Szkolnictwo katolickie rzecz jasna nie było w stanie wypełnić tych zobowiązań⁵⁷.

Prócz ograniczania ilościowego placówek prowadzonych przez zakony, władze państwowe starały się ograniczać ich działalność dydaktyczną. Nauczanie religii nakazywano traktować jako nadobowiązkowe, na wzór (do roku 1961) szkolnictwa państwowego. Usuwano ze szkół symbole wskazujące na wyznaniowy charakter placówek, polecano zatrudniać jako nauczycieli osoby świeckie w miejscach duchownych⁵⁸. Kuratoria okręgów szkolnych żądały zmiany personelu pedagogicznego, jednocześnie nie dopuszczając do pracy chętnych nauczycieli. Polecano również zmieniać w szkołach dyrekcje. Zwolnień personelu dokonywano na podstawie przepisów ustawy z 27 czerwca 1956 roku o prawach i obowiązkach nauczycieli⁵⁹. Osobom duchownym odmawiano prawa do studiów wyższych lub kształcenia zawodowego, co powodowało “konspirację” członków zgromadzeń uczęszczających do szkół wyższych (uprawnień takich szkół, czyli dysponowania tytułem magistra, co prawda możliwym tylko w zakresie teologii, nie posiadały wyższe seminaria duchowne). W 1962 r. istniało jeszcze 25 szkół prowadzonych przez zakony (oraz LO Św. Augustyna prowadzone przez Stowarzyszenie Pax). 3 szkoły prowadziły zakony męskie (1 LO i 2 szkoły zawodowe), 22 szkoły – zakony żeńskie (11 LO, 11 szkół zawodowych).

Poniżej przedstawia autor przykłady kasat instytucji oświatowych i wychowawczych prowadzonych przez zakony. W sierpniu 1960

⁵⁷ Por. wypowiedź Gomułki podczas rozmowy z prymasem Wyszyńskim w 1963 r.: “Nie możemy się zgodzić na zakony ani na punkty katechetyczne w zakonach, ani na nauczanie religii przez zakonników i zakonnice. To nie jest nawet nasz wymysł, to jest sprawa stara, dawna. Zakon to jest zakon, to jest inny człowiek. Inny człowiek, inne powołanie, inny światopogląd – daleko węższy. Mają tam różne swoje prawa i to nie jest to samo co ksiądz świecki. W zakonach też mogą być wyjątki, ale, w sumie biorąc, w naszym przekonaniu, zakonnicy nie gwarantują, że mogą właściwie kształtować moralną postawę tych dzieci”, *Rozmowa kard. Stefana Wyszyńskiego z Władysławem Gomułką z 26 kwietnia 1963 roku (dokończenie)*, “Więź”, kwiecień 1995, nr 4 (438), s. 143.

⁵⁸ *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 103.

⁵⁹ *Opracowanie władz kościelnych na temat sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego i stosunku państwa do Kościoła w Polsce Ludowej, 1961*, w: tamże, s. 78.

roku jednocześnie dokonano zamknięcia prywatnego liceum ogólnokształcącego, szkoły podstawowej i przedszkola sióstr Nazaretanek w Kielcach, powołując się na ustawę z roku 1932 wymagającą od szkoły “odpowiedniego lokalu” – zaś Ministerstwo Oświaty żądało posiadania “własnego lokalu”⁶⁰. Z niektórych szkół lub internatów wywożono siłą młodzież (Bruczków, Wolsztyn, Bydgoszcz, Dąbki)⁶¹. W Wawrze k. Warszawy kuratorium okręgu szkolnego warszawskiego zlikwidowało w wakacje 1961 roku prywatną szkołę Sióstr Felicjanek, nie zatwierdzając na stanowisko dyrektora kolejnych dwóch osób ze zgromadzenia zakonnego i zamykając po trzech tygodniach szkołę.

W ten sposób dokonano także zamknięcia szkoły Sióstr Nazaretanek w Częstochowie. W 1962 roku za podstawę prawną dla likwidacji szkół przyjęto rozporządzenie ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z 7 czerwca 1932 roku, mówiące o obowiązku corocznego przedstawiania władzom szkolnym spisów nauczycieli. Kuratoria okręgów szkolnych żądały zaś dla siebie prawa do corocznego zatwierdzania dyrektora szkoły. W wakacje 1962 roku zamknięto szkoły w: Częstochowie (Zmartwychwstanki), Poznaniu, Rybniku i Gdyni (Urszulanki Unii Rzymskiej), Kaliszu (Nazaretanki), Pniewach (Urszulanki Serca Jezusa Konającego), Oświęcimiu (Serafitki), Radomiu (siostry Matki Bożej Miłosierdzia), Łodzi i Oświęcimiu (Salezianie), w Liskowie (Służebniczki NMP)⁶². W roku 1962 łącznie zamknięto 10 szkół średnich prowadzonych przez zakony⁶³. Głośne wypadki miały miejsce przy likwidacji szkoły organistowskiej w Przemyślu, jedynej tego rodzaju placówki w Polsce, istniejącej od roku 1916 i obsługującej wszystkie diecezje⁶⁴. Decyzja ministra

⁶⁰ Tamże, s. 103.

⁶¹ *List Prymasa S. Wyszyńskiego do I Sekretarza KC PZPR w sprawie stosunków Kościół-państwo*, Warszawa, marzec 1961, w: tamże, s. 109. Por. dalej o niższych seminariach duchownych.

⁶² *List Episkopatu do Rządu w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych*, Warszawa, 16 lipca 1962, w: tamże, s. 202.

⁶³ A. D u d e k, *dz.cyt.*, s. 153.

⁶⁴ Likwidacja szkoły “podcięta umiejętności muzyczne w Polsce, w tym i na Pomorzu Zachodnim, gdzie nieużytkowane instrumenty organowe, z braku organistów, ulegały zniszczeniu”, R. K o s t y n o w i c z, *Od Administratury Apostolskiej Kamieńskiej*,

oświaty z 10 sierpnia 1963 roku, z nakazem egzekucji do końca miesiąca, została dostarczona w odpisie do Miejskiej Rady Narodowej dopiero 4 września. Likwidację placówki rozpoczęto więc w trakcie roku szkolnego. W uzasadnieniu decyzji minister powoływał się ogólnikowo na ustawę z marca 1932 roku⁶⁵. Zamknięcie szkoły wywołało w Przemyślu gwałtowne zajścia uliczne⁶⁶.

Aby możliwie ograniczyć działalność wychowawczą zgromadzeń zakonnych, po dokonanych kasatach, wprowadzono nieprzychylnie zakonom ustawodawstwo socjalne. Decyzja Sądu Najwyższego z 21 czerwca 1965 roku, zgodna z zarządzeniami Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, stanowiła: "Członek zakonu lub zgromadzenia zakonnego zatrudniony w organizacji kościelnej lub zakonnej albo w prowadzonych przez te organizacje zakładach, nie będących szkołami z uprawnieniami szkół państwowych, nie pozostaje w stosunku opartym na umowie o pracę i nie jest pracownikiem w rozumieniu art. 4 dekretu o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin"⁶⁷. Osobno, szkoły o uprawnieniach państwowych nękano wygórowanymi podatkami, przypominając że nauka w nich winna być bezpłatna⁶⁸.

Likwidacja szkół prowadzonych przez zgromadzenia zakonne połączona była również z zamykaniem domów zakonnych i eksmisją ich

Lubuskiej i Prałatury Pilskiej do Metropolii Szczecińsko-Kamieńskiej (1945-1995), w: 50 lat Polski na Pomorzu Zachodnim. Polityka – społeczeństwo – kultura. Materiały z sesji naukowej Szczecin 19-20 maja 1955 r., Szczecin 1996, s. 203.

⁶⁵ *List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Rady Ministrów w sprawie likwidacji Szkoły Organistowskiej w Przemyślu, Warszawa, 30 września 1963, Kościół w PRL..., t. 2, s. 246.*

⁶⁶ A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walka z Kościołem 1958-1966*, I, "Więź" 4 (1991), s. 136-143.

⁶⁷ *Odpowiedź Przewodniczącego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych S. Będkowskiego na list Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego z 1 czerwca 1965 r., Warszawa, 8 lipca 1965, w: Kościół w PRL..., t. 2, s. 329.* W uzasadnieniu rozciągnięto ten przepis na całe duchowieństwo, czyli przede wszystkim na osoby duchowne zajmujące się nauczaniem religii w punktach katechetycznych.

⁶⁸ Tylko w krótkim czasie, od kwietnia do lipca 1960 r., nastąpiło wahanie władz PZPR w zakresie restrykcyjnej polityki podatkowej wobec Kościoła. Upadł tym samym m.in. projekt zwolnienia szkół zakonnych od podatku terenowego (lokalowego i miejskiego). Tłem całej sprawy były zajścia w Nowej Hucie-Bieńczycach i w Zielonej Górze.

mieszkańców. Majątek domów ulegał konfiskacie. Podstawą procedury był dekret z roku 1949 nakazujący rejestrować zakony jako stowarzyszenia. Szczególnie eksmisje dotknęły zgromadzenia bezhabitowe, działające od 2 połowy XIX na terenie b. Królestwa Polskiego⁶⁹. O ile jednak wysiedlenia (w roku 1954) kończyły się grupowaniem zakonnic w specjalnych klasztorach koncentracyjnych, jak to się działo wcześniej w Czechosłowacji, o tyle wysiedlenia z początku lat 60. polegały na prostym usunięciu mieszkańców domów zakonnych, bądź ich przymusowym "przekwaterowaniu" do innych domów. W roku 1962 zamknięto łącznie 11 domów zakonnych.

Wraz z kasatą domów zakonnych następowała likwidacja prowadzonych, nielegalnie w świetle obowiązującego prawa, placówek wychowawczych - świetlic⁷⁰, przedszkoli i sierocińców⁷¹. W roku 1962 kasata instytucji zakonnych objęła 35 domów dziecka, 37 burs i 322 przedszkola⁷². Poniżej dane o placówkach specjalnych.

W roku 1959 zgromadzenia zakonne prowadziły: 24 zakłady dla 1.480 dzieci debilnych; Ośrodek Szkolno-Wychowawczy w Laskach k. Warszawy, sióstr Franciszkanek Służebniczek Krzyża Św., dla 229 dzieci ociemniałych; 7 zakładów dla 513 dzieci moralnie zaniedbanych; 86 domów dziecka dla 5.200 dzieci⁷³.

Łącznie przebywało w tych placówkach 7.421 dzieci. Zachowano spośród nich: 4 domy dla dzieci umyślowo upośledzonych oraz: Ośrodek Szkolno-Wychowawczy w Laskach (ze szkołą podstawową), Zakład Wychowawczy Braci Salezjanów w Oświęcimiu (zał. w roku 1898), Zakład Św. Józefa sióstr Rodziny Maryi w Wieluniu⁷⁴. Po-

⁶⁹ Np. Stowarzyszenie Opieki nad Dziewczętami p.w. św. Józefa w Warszawie, tożsame ze Zgromadzeniem Sióstr "Sługi Jezusa", zgłoszone do rejestracji w 1949. Por. tamże, s. 115-116, 146-148, 184-185, 203, oraz S. F u d a l i, *Zgromadzenie Sług Jezusa w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, Lublin 1989, t. 5, s. 233, 248-251, 255.

⁷⁰ Np. w Boguszowie, pow. Wałbrzych, *Notatka informacyjna*, 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-175, k. 13 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

⁷¹ Np. w woj. wrocławskim: Tyniec n. Ślężą, Budzew, Kudów, Czerwona, Cieszków, Pełcznica. Tamże.

⁷² Dudek, *dz. cyt.*, s. 153.

⁷³ *Notatka informacyjna*, 1960, Archiwum Akt Nowych, zespół KC PZPR, sygn. 237/XIV-175, k. 25 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

⁷⁴ Por. *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, Warszawa 1991, s. 278.

nadto zgromadzenia zakonne prowadziły nadal 7 zakładów dla osób nieuleczalnie chorych, 3 zakłady dla starców, 1 zakład dla osób biednych, 1 hospicjum⁷⁵.

Wobec całkowitej prawie kasaty placówek wychowawczych prowadzonych przez zakony, ewentualnie placówek państwowych, w tym Zrzeszenia Katolików "Caritas", w których pracowały osoby zakonne, bezskuteczne okazały się protesty Episkopatu, kierowane w latach 1961-1968 do: Urzędu do Spraw Wyznań⁷⁶, do Sejmu⁷⁷, do rządu i premiera Józefa Cyrankiewicza⁷⁸, a nawet do Europejskiego Seminarium ONZ (które odbyło się w sierpniu 1967 roku w Warszawie)⁷⁹.

Dnia 26 lutego 1965 roku Ministerstwo Oświaty wydało rozporządzenia o udzielaniu zezwoleń na prowadzenie szkół prywatnych. Intencją wnioskodawcy była, może, chęć zakończenia likwidacji katolickiego szkolnictwa tak, aby opinia publiczna (krajowa i zagraniczna) nie miały formalnych podstaw do protestów.

Skorzysłały z rozporządzenia zgromadzenia zakonne, parafie i kurie biskupie, składając odpowiednie wnioski, jednak wszystkie zostały załatwione odmownie.

Odmowy motywowano zajęciem zabranych uprzednio lokali przez instytucje państwowe lub brakiem pomieszczeń zastępczych.

Wydawano także odmowy o uzasadnieniach kuriozalnych, jak: "nauka w szkole podstawowej jest obowiązkowa i państwo każdemu dziecku zapewnia bezpłatną naukę w szkole. Nie zachodzi zatem społeczna potrzeba tworzenia prywatnych szkół podstawowych [...]",

⁷⁵ Por. szczegółowe dane u Barbary Gromady, *dz. cyt.*

⁷⁶ Por. np. *List Episkopatu do Pełnomocnika...*, 23 marca 1961, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 102-105.

⁷⁷ Por. np. *Projekt listu Episkopatu do Sejmu w sprawie wolności sumienia i wyznania oraz swobód religijnych*, Warszawa, 15 listopada 1961, w: tamże, s. 157, oraz: *List Episkopatu do Sejmu...* 30 listopada 1961, w: tamże, s. 165.

⁷⁸ Por. np. *List Episkopatu do Rządu...*, 16 lipca 1962, w: tamże, s. 202, oraz: *List biskupów polskich do Rządu, skierowany do premiera J. Cyrankiewicza, w sprawie poszanowania praw Kościoła i przywrócenia praworządności w kraju*, Gniezno, 28 czerwca 1968, w: tamże, s. 515-516.

⁷⁹ *List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Europejskiego Seminarium ONZ w Warszawie o sprzecznej z powszechną deklaracją praw człowieka działalności władz PRL*, Warszawa, 26 sierpnia 1967, w: tamże, s. 446.

lub: "liczba czynnych obecnie w... liceów jest wystarczająca [...]"⁸⁰. W niektórych uzasadnieniach pisano, że wydane rozporządzenie nie dotyczy szkół katolickich. Ogółem w roku 1965 odrzucono co najmniej około 190 wniosków o pozwolenie na reaktywowanie zamkniętych wcześniej placówek⁸¹.

W latach 1944-1964 zakony żeńskie utraciły, w dwóch falach kasat (1949-1956 i 1960-1964), 215 miejsc kultu, 35 szkół średnich, 39 szkół podstawowych, 327 przedszkoli, 53 internaty, 117 domów dziecka, 52 domy starców, 63 szpitale. Pozbawiono pracy 7.326 osób, przejęto 658 budynków niegospodarczych i 155 gospodarstw rolnych⁸². W roku 1968 biskupi polscy oceniali, że do roku 1964 Ministerstwo Oświaty zlikwidowało ogółem 680 przedszkoli, 79 szkół (łącznie, jak należy rozumieć, z niższymi i wyższymi seminariami duchownymi) i 224 domy dziecka prowadzone przez kościelne osoby prawne. W roku szkolnym 1978/79 żeńskie zgromadzenia zakonne prowadziły 8 szkół na terenie całego kraju, gdzie łącznie przebywało 1.287 uczennic i podopiecznych (7 liceów ogólnokształcących, w tym 5 z internatem i jedna zasadnicza szkoła gospodarcza z internatem)⁸³.

Nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czym kierowały się władze PZPR, zachowując niewielką ilość placówek wychowawczych prowadzonych przez zgromadzenia zakonne? Podejrzanie brzmi poufna laurka wystawiona w 1968 r. istniejącym szkółom zakonnym przez Wydział Administracyjny KC PZPR, główny ośrodek walki z Kościołem w owym okresie⁸⁴. Możliwości jest wiele

⁸⁰ Pro memoria Sekretariatu Episkopatu Polski w sprawie szkół i przedszkoli katolickich, Warszawa, 10 września 1965, w: tamże, s. 345. *Odmowa wydania zezwolenia przez Ministerstwo Oświaty na prowadzenie prywatnej szkoły podstawowej*, Warszawa, 5 sierpnia 1965; *Odmowa wydania zezwolenia przez Ministerstwo Oświaty na prowadzenie prywatnego liceum ogólnokształcącego*, Warszawa, 7 sierpnia 1965; *Odmowa wydania zezwolenia przez Ministerstwo Oświaty na prowadzenie prywatnych przedszkoli*, Warszawa, 9 sierpnia 1965, w: tamże, s. 329-330.

⁸¹ *List biskupów polskich do Rządu...*, Gniezno, 28 czerwca 1968, w: tamże, s. 515.

⁸² Wg danych z artykułu *Z d a n i e w i c z a* w cyt. zbiorze *Kościół i religijność...*

⁸³ *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990...*, s. 251. Por. Tabela 4 i wykres na końcu artykułu (Szkolnictwo zakonne w latach 1947-1978).

⁸⁴ Por. u B. G r o m a d y, *dz. cyt.*, s. 109-110. Np. "U siostr prezentek i u ojców pijarów jest ZMS [...]"; "liceum sercanek od szeregu lat znajduje się w czołówce

(wyraża je autor w formie przypuszczeń, nie popartych wiedzą źródłową):

1. Być może dyrekcje szkół gwarantowały, że kształcenie w nich odbywać się będzie w ściśle zakreślonych ramach, bez szczególnego podkreślania wobec uczniów ich patriotycznego, czy katolickiego charakteru. Podobne ujęcie problemu odpowiadałoby postawie władz państwowych wobec osób i instytucji duchownych, traktowanych zgodnie z zasadą "kija i marchewki" - wobec niepokornego duchowieństwa stosowano kary w postaci zarządzeń administracyjnych, wobec posłusznych - wstrzymanie "ręki karzącej". Podobną "politykę wyznaniową" prowadzono wobec wyższych seminariów duchownych, gdzie "nagrodą" był brak "kary"⁸⁵.

2. Idąc powyższym tropem, można postawić tezę, że władze placówek lub władze zakonne mogły zawierać różnego rodzaju kompromisy, prowadzić, na małą skalę, własną politykę, byle uchronić je od kasaty⁸⁶.

3. Nie można wykluczyć także różnego rodzaju układów, znajomości, także błędów popełnianych przez aparat represji lub zwykłej życzliwości u poszczególnych urzędników. Znając jednak niezwykłą centralizację aparatu państwowego i wnikliwą uwagę, jaką poświęcano na najwyższych szczeblach władzy poszczególnym instytucjom kościelnym - teza ta wydaje się mało prawdopodobna.

4. Należy zwrócić uwagę na inwigilację i rozpracowanie agenturalne placówek przez Wydział V Departamentu III MSW (w l. 1956-1962), następnie przez Departament IV MSW, przede wszystkim

szkół średnich Poznania [...] – jakby wcześniej, w okresie kasat, miało to jakiegokolwiek znaczenie.

⁸⁵ Np. zwalnianie od represyjnego poboru kleryków do wojska. Por. A. L e s i ń s k i, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 1995.

⁸⁶ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na styl i metody argumentacji prymasa Wyszyńskiego podczas rozmów z władzami PRL, w tym z Władysławem Gomułką. W 1963 r. na słowa Gomułki, że nigdy nie zgodzi się na nauczanie religii przez osoby zakonne, częstokroć znęcające się nad uczniami, prymas ripostował, że przecież nie wszyscy zakonnicy są zwyrodniałcami. Gdy w 1960 r. rozmawiali m.in. o sztucznych poronieniach, Prymas wskazywał postępowy przykład 150-milionowego sąsiada, którego przywódca Nikita Chruszczow nadawał order Bohaterek ZSSR wielokrotnie matkom-rodzicielkom.

w celu penetracji życia zgromadzeń zakonnych, prowadzących poszczególne działa⁸⁷.

5. Dyrekcje szkół katolickich, a szczególnie tych z internatem, wyrazić mogły zgodę na przyjmowanie, w ramach określonych limitów, kandydatów niedostosowanych, trudnych, z którymi nie mogły sobie poradzić szkoły państwowe. Władze dokonywały także przymusowej "wymiany" zdrowych wychowanków w placówkach opiekuńczych na osoby chore, szczególnie gdy w grę wchodziły schorzenia ciężkie lub nieuleczalne.

6. Do nielicznych szkół katolickich, jako gwarantujących odpowiednią dyscyplinę wychowawczą, uczęszczać mogły dzieci wyższych funkcjonariuszy aparatu państwowego oraz aparatu PZPR⁸⁸.

7. Obawiano się protestów opinii publicznej za granicą i niechętnego stosunku wobec kasat Polonii, wobec której stosowano od roku 1955 politykę zbliżenia, na co niekiedy uczuła władze w kraju personel placówek ambasad polskich za granicą.

8. Szkoły stanowić miały swoisty skansen, na wzór sławnych wsi potiomkinowskich, do mydlenia oczu różnym cudzoziemcom, np. środowiskom katolickim we Francji, z którymi utrzymywały kontakty środowiska Paxu oraz Znak.

3. Niższe seminaria duchowne

Kwestia likwidacji niższych (małych) seminariów duchownych (NSD) wiąże się ze stosunkiem władz PZPR do powołań kapłańskich i, co za tym idzie, do naboru kandydatów przez wyższe seminaria duchowne (WSD). Przeciwdziałając powołaniom duchownym wśród młodzieży szkolnej, doprowadziły władze państwowe w dekadzie lat 60. do likwidacji szkolnictwa katolickiego, w tym niższych seminariów duchownych oraz energicznie oddziaływały do końca dekady lat 70. na wychowanków, nauczycieli i dyrekcje szkół państwowych, w celu ograniczenia ewentualnych powołań uczącej się młodzieży. Akcja ta stanowiła powtórzenie analogicznych działań z okresu

⁸⁷ Por. *Aneks* na końcu artykułu.

⁸⁸ Choć w okresie kasat przypadki takie, zarówno w odniesieniu do pracowników aparatu państwowego i partyjnego, były tropione i piętnowane. Być może byli i tutaj, pośród właścicieli Polski Ludowej, "równi i równiejsi".

“stalinowskiego”, kiedy jednorazowym aktem, 3 VII 1952 r. rozwiązano w Polsce wszystkie niższe seminaria duchowne.

Kandydaci do WSD pochodzili w jakiejś mierze, do początku lat 60., spośród absolwentów NSD. W niektórych diecezjach stanowili nawet większość alumnów WSD, organizowanych przez władze diecezjalne i zakonne Kościoła⁸⁹. Uczniowie tych placówek wywodzili się w większości ze środowisk chłopskiego lub robotniczego, co odzwierciedlało pochodzenie społeczne alumnów WSD. W 2 połowie lat 60., po likwidacji NSD, ponad 60 % alumnów wychowanych było w rodzinach robotniczych bądź chłopskich⁹⁰. Na prowincji często NSD pełniły rolę szkół średnich. Na podstawie posiadanych dokumentów trudno określić, czy istotnie tak wielki wpływ na spadek liczby powołań wśród młodzieży szkolnej wywarła likwidacja NSD, choć był to pewnik dla władz PZPR⁹¹. W kościelnych statystykach zaobserwować można spadek liczby przyjętych kandydatów do seminariów diecezjalnych w latach 1958-1963, po gwałtownym wzroście w roku 1957, w wyniku likwidacji ograniczeń charakteryzujących czasy “stalinowskie”.

Od roku 1964 nastąpił powolny wzrost liczby przyjętych kandydatów. Ogółem, do WSD diecezjalnych i zakonnych przyjęto, wedle źródeł partyjnych, w roku 1965 – ok. 650 osób, w roku 1969 – ok. 900 osób⁹², zaś w roku 1970 – ok. 510 osób⁹³. W roku 1970 w WSD znajdowała się najniższa liczba alumnów I roku w całym okresie powojennym historii Polski, jednak od roku 1971 ilość nowych alumnów

⁸⁹ J. B a n i a k, *Dynamika powołań kapłańskich i zakonnych w Kościele rzymskokatolickim w Polsce 1900-1994. Studium socjograficzne*, Kraków 1997, s. 116. Autor nie omawia, w zasadzie, uwarunkowań historycznych; w rozdziale dotyczącym systemu oświatowego nie wspomina o likwidacji szkolnictwa katolickiego.

⁹⁰ Dokument nr 67. *Analiza polityki wyznaniowej w latach 60-tych w PRL sporządzona w czerwcu 1970 r. przez Wydział Administracyjny KC PZPR*, w: *Tajne dokumenty...*, s. 324.

⁹¹ Por. Dokument nr 53. *Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w dniu 29 grudnia 1964 r.*, w: tamże, s. 134 (wypowiedź Kazimierza Witaszewskiego, kierownika Wydz. Administracyjnego KC PZPR).

⁹² Dokument nr 67. *Analiza polityki wyznaniowej w latach 60-tych w PRL sporządzona w czerwcu 1970 r. przez Wydział Administracyjny KC PZPR*, w: tamże, s. 324.

⁹³ J. B a n i a k, *Dynamika...*, s. 30.

poczęła wzrastać, stosunkowo szybko powodując nadrobienie straty z powstałej szczyrby⁹⁴.

Tab. 3 Alumni I roku wyższych seminariów duchownych diecezjalnych w latach 1945–1970

Lata	1945	1950	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1965	1969	1970
Alumni I roku	398	891	841	c.650	c.900	c.850	c.650	599	c.500	c.450	c.450	603	c.700	357

Podstawa tabeli: *Materiały Biura Prasowego Episkopatu Polski*. Cyt. za: J.Baniak, s. 28. *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990...*, s. 246.

Można przypuszczać, że spadek powołań w latach 1958-1963 był w jakiejś mierze spowodowany likwidacją przez władze państwowe NSD. Od roku 1964 władze kościelne mogły przestawić się na nowe metody naboru kandydatów (np. przez zachętę ze strony alumnów WSD w rodzinnych miejscowościach). Chwilowe zahamowanie ilości kandydatów w roku 1970 mogło być spowodowane m.in. wynikiem akcji władz, które przestraszyły się stałego wzrostu powołań w minionym sześcioleciu⁹⁵. Jednak narastającego trendu nie dało się już powstrzymać, chyba że powrócono by do praktyk z lat “stalinowskich”.

Reaktywowane po 1956 r. NSD zostały od razu ograniczone poważnym zakazem – Ministerstwo Oświaty uznało, że nie będą im przyznane uprawnienia szkół państwowych. Egzamin maturalny, na wniosek dyrektora seminarium, trzeba było zdawać przed państwową komisją. 12 października 1959 roku, zarządzeniem premiera Józefa Cyrankiewicza, nakazano zgłaszać władzom państwowym powstawa-

⁹⁴ *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990...*, s.46.

⁹⁵ Dokument nr 67. *Analiza polityki wyznaniowej w latach 60-tych w PRL sporządzona w czerwcu 1970 r. przez Wydział Administracyjny KC PZPR*, w: *Tajne dokumenty...*, s. 324.

nie nowych instytucji kościelnych⁹⁶, zaś Ministerstwo Oświaty 29 grudnia zaleciło kuratoriom okręgów szkolnych, by objęły swym nadzorem "niższe i wyższe seminaria diecezjalne oraz zakonne seminaria duchowne wszystkich wyznań"⁹⁷. W końcu czerwca 1960 roku dyrektor UdSW Jerzy Sztachelski zaproponował w KC PZPR likwidację dwóch NSD - w Słupsku i w Gorzowie Wielkopolskim. 19 lipca 1960 roku, podczas posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR, Władysław Gomułka zatwierdził plan kasat NSD w całym kraju.

A. NIŻSZE SEMINARIA DUCHOWNE DIECEZJALNE

Likwidacja NSD diecezjalnych rozpoczęła się już w 1957 roku, a więc w czasie wyznaniowej (i politycznej) "odwilży", kiedy zamknięto NSD archidiecezji poznańskiej w powiatowym Wolsztynie. Nadal jednak w pomieszczeniach placówki, jako w archidiecezjalnym internacie, mieszkali uczniowie, przeniesieni do miejscowego liceum ogólnokształcącego. Można więc sądzić, że specyfika zakładu, mimo utrudnienia, została zachowana. Po uzyskaniu informacji o ponownym naborze uczniów do internatu, w roku 1960 w Wydziale Administracyjnym KW PZPR w Poznaniu postanowiono zlikwidować internat, zaś pomieszczenia oddać na potrzeby służby zdrowia. Odpowiednie rozporządzenie wydało kuratorium okręgu szkolnego poznańskiego. Dyrektor internatu ks. Lerch powiadomił kuratora, że z polecenia abpa Baraniaka, ordynariusza poznańskiego, internatowi zostaje przywrócony status szkoły prywatnej, jaki posiadało NSD do roku 1957. Na rok szkolny 1960/61 zgłosiło się 56 kandydatów, zaś wykładowcy pochodzili spośród absolwentów KUL. 6 września, "po rozeznaniu warunków"⁹⁸, w ciągu 8 godzin zamknięto nowo otwarte seminarium i wywieziono uczącą się młodzież⁹⁹.

⁹⁶ Co zostało oznajmione przez premiera w specjalnym liście do Episkopatu.

⁹⁷ Cyt. za: *Tajne dokumenty...*, przypis na s. 6.

⁹⁸ List kier. Wydz. Administracyjnego KW PZPR w Poznaniu, Rajmunda Goździerskiego, do kier. Wydz. Administracyjnego KC PZPR, Kazimierza Witaszewskiego w sprawie likwidacji liceum ogólnokształcącego w Wolsztynie, Poznań, 9 września 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-178, k. 165 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

⁹⁹ *List Prymasa S. Wyszyńskiego...*, marzec 1961, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 109.

W wakacje 1960 roku zamknięto, według wskazówek przygotowanych w UdSW, dwa NSD administratury apostołskiej Gorzowa, mieszczące się w Gorzowie Wielkopolskim (woj. zielonogórskie) i w Słupsku (woj. koszalińskie)¹⁰⁰. W obu przypadkach w kuratoriach zażądano wyjaśnień od władz seminaryjnych, co do trybu pracy placówek i następnie je zamknięto, nie respektując czasu na odwołanie od decyzji. Jednocześnie przystąpiono do przebudowy obu gmachów, każąc zamieszkującym je księżom opuścić budynki. W Słupsku zapewniono władze seminaryjne o prawie własności do mienia ruchomego, po czym o czwartej nad ranem wywieziono je ciężarówkami. Likwidację seminarium rozpoczęto od opieczętowania kaplicy z najświętszym sakramentem, być może bojąc się zabarykadowania tam mieszkańców budynku lub rozruchów, w razie wkroczenia własnych pracowników do kaplicy¹⁰¹. Byli wychowankowie otrzymali listy w których zapewniono ich o przyjęciu do szkół państwowych. Dyrektorzy szkół zostali zaś ostrzeżeni, że absolwenci podlegających im placówek nie mogą starać się o przyjęcie do WSD¹⁰². Zinventaryzowano księgozbiór, lecz nie znaleziono żadnych pozycji kwalifikujących się

¹⁰⁰ Administratura Apostołska Gorzowa obejmowała do roku 1972 województwa - zielonogórskie, szczecińskie, koszalińskie. W roku 1960 liczyła około 2.000.000 wiernych. Pracowało w niej (1958) 474 księży diecezjalnych i około 400 księży zakonnych. Posiadała najniższy odsetek księży na liczbę ludności, *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990...*, s. 133-135.

¹⁰¹ Charakterystyczna uwaga kard. Wyszyńskiego podczas rozmowy z ks. Stanisławem Owczarkiem, sekretarzem generalnym centralnego zarządu Kół Księży przy ZK "Caritas": "Komuniści niszczą kościół, w trzech miejscach przy likwidacji zakładów zginął Przenajświętszy Sakrament. Jak wy możecie w takiej sytuacji razem z komunistami pić wódkę na przyjęciu 22 lipca?". Cyt. za: *Sprawozdanie ks. Stanisława Owczarka dla UdSW z rozmowy z prymasem S. Wyszyńskim w dniu 21 sierpnia 1962 roku.*, w: *D u d e k, dz. cyt.*, s. 243 (*Aneks 5*). Działania świętokradcze, w wykonaniu młodych członków ZMP, potępili, jako nazbyt rażące społeczeństwo, członkowie Biura Politycznego KC PZPR w roku 1949. W razie kasat instytucji katolickich władze państwowe raczej starały się zabezpieczyć przed ewentualną profanacją przedmioty kultu, stosując jednocześnie przymus.

¹⁰² List bpa gorzowskiego Wilhelma Pluty do Władysława Gomułki, Gorzów Wielkopolski, 2 sierpnia 1960 r., AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-177, k. 162 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

do konfiskaty¹⁰³. Wyposażenie kaplicy przewiezione zostało do okolicznych kościołów. Budynek przekazano Technikum Drzewnemu w Słupsku, na miejscu pozostawiając pracowników fizycznych byłego NSD. Transport i miejsce w magazynach zapewniło Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Likwidację NSD przeprowadzili sprawdzeni członkowie PZPR oraz osoby bezpartyjne. "Aktyw" ten "zadanie swe wykonał z wielką chęcią"¹⁰⁴. W pogotowiu czekało 80 członków PZPR, na wypadek "prowokacji elementów klerykalnych"¹⁰⁵. Równocześnie, w czasie "masówek" urządzanych w zakładach pracy w miastach, a "obecnie już po wsiach"¹⁰⁶ oskarżano władze seminariów duchownych o "dyskryminowanie" polskiej młodzieży oraz urządzano "głosowania" przeciwko wielkiemu metrażowi budynków, w których mieściły się instytucje kościelne. Z drugiej strony, np. w kościołach Gorzowa Wielkopolskiego, podawano bez komentarza komunikat o likwidacji gorzowskiego NSD z zawiadomieniem, że po każdym nabożeństwie zarządzono specjalną modlitwę w intencji seminarium. Pomieszczenia NSD gorzowskiego rozdzielono między robotników z Zakładu Włókien Sztucznych, Zakładów Metalowych, pomniejszych zakładów i pomiędzy najbardziej potrzebujących¹⁰⁷. Do końca września 1960 r. zlikwidowano również seminarium w Kielcach. Według

¹⁰³ W roku 1960 przeprowadzono w bibliotekach kościelnych wielką rewizję, konfiskując bezprawnie tysiące pozycji książkowych, w tym dzieła teologiczne pisane w języku niemieckim (przy okazji walki z "rewizjonizmem", to jest emigracją do RFN Mazurów i Ślązaków).

¹⁰⁴ Informacja Bronisława Murawca, kier. Wydz. Administracyjnego KW PZPR w Koszalinie, dla Wydz. Administracyjnego KC PZPR, dot. likwidacji NSD w Słupsku, Koszalin, 18 sierpnia 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-177, k. 5 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ List bpa gorzowskiego Wilhelma Pluty do Władysława Gomułki, Gorzów Wielkopolski, 2 sierpnia 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-177, k. 163 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

¹⁰⁷ List Andrzeja Madeja, kier. Wydz. Administracyjnego KW PZPR w Zielonej Górze, do Kazimierza Witaszewskiego, kier. Wydz. Administracyjnego KC PZPR, 2 sierpnia 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-178, k. 153-154 (Wydz. Administracyjny KC PZPR). List Andrzeja Madeja, kier. Wydz. Administracyjnego KW PZPR w Zielonej Górze, do Wiesława Ociepko, z-cy kier. Wydz. Administracyjnego KC PZPR, w sprawie likwidacji NSD w Gorzowie Wielkopolskim, 1960, AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-177, k. 6-18 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).

podobnego schematu zlikwidowano NSD w Olsztynie, Włocławku, Pelplinie (diecezja chełmińska)¹⁰⁸.

Rozgłosu nabrała w wakacje 1961 roku likwidacja Wydziału Przygotowawczego Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie. Wydział mieścił się na Pradze, przy ul. Kawęczyńskiej 49, niedaleko bazyliki Najświętszego Serca Jezusowego. W istocie Wydział był katolicką szkołą średnią, ale więzami organizacyjnymi i personalnymi złączoną z WSD przy ul. Krakowskie Przedmieście: "Była to szkoła prywatna, kontynuująca tradycje przedwojennego gimnazjum im. św. Stanisława Kostki w Warszawie"¹⁰⁹.

Żeby władze komunistyczne nie mogły jej całkowicie zniszczyć, gimnazjum po wojnie zostało przez Kurię Warszawską nazwane Wydziałem Przygotowawczym Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego [...]. Uważano, że [szkoła] była siedliskiem propagandy antykomunistycznej w sercu warszawskiej Pragi¹¹⁰. Likwidacji dokonały władze kuratorium oświaty, z pomocą wydziału gospodarki terenami i wydziału kwaterunkowego prezydium Rady Narodowej¹¹¹. Zarówno niższe, jak i wyższe seminaria stołeczne były "oczekiem w głowie" kardynała Wyszyńskiego, który po zamknięciu Wydziału Przygotowawczego wydał specjalną odezwę do wiernych¹¹². W waka-

¹⁰⁸ *List Episkopatu do Urzędu Rady Ministrów w sprawie zamknięcia seminariów duchownych*, Warszawa, 17 sierpnia 1961, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 133.

¹⁰⁹ Od 1910 r. prefekt, od 1925 r. dyrektor ks. Roman Archutowski, 1940-1942 rektor WSD. Por. L. Królik, *Śługa Boży ks. Roman Archutowski (1882-1943)*, w: *Męczennicy za wiarę 1939-1945*, Marki-Struga k. Warszawy 1996, s. 209. Tradycje szkoły kontynuują - LO Niepubliczne nr 38 im. Św. Stanisława Kostki Katolickiego Stowarzyszenia Wychowawców, w Wilanowie; Archidiecezjalne Męskie LO im. Ks. R. Archutowskiego, na Bielanach.

¹¹⁰ *Być wspaniałym kapłanem. Ks. Jan Twardowski opowiada, ks. Waldemar Wojdecki notuje*, "Przegląd Katolicki" - "Gość Niedzielny" 1996, nr 14. Jan Twardowski (ur. 1916), ówczesnie wikariusz parafii św. Stanisława Kostki i nauczyciel języka polskiego w Wydziale Przygotowawczym, następnie wykładowca literatury w WSD.

¹¹¹ Por. odpowiednie dokumenty w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 131-133, 148-149, 149-151, 174, 175.

¹¹² *Dokument nr 5. Protokół z posiedzenia Komisji d/s Kleru w dniu 8 września 1962 r.*, w: *Tajne dokumenty...*, s. 39. Rok później, 8 kwietnia 1962 r., podczas kazania do lekarzy w kościele sióstr Wizytek przy ul. Krakowskie Przedmieście, kard. Wyszyński stwierdził, iż nie zapłaci nałożonego na WSD, podczas jego nieobecności w kraju, podatku dochodowego (płatnego w ciągu tygodnia, w wysokości 3.500.000 zł),

cje 1962 roku zamknięto dwa NSD – Św. Jacka w Katowicach i w Lublinie¹¹³.

Zajęto także skrzydło budynku WSD śląskiego w Krakowie i piętro WSD częstochowskiego, jako wyraźną "karę" dla kurii biskupich krakowskiej i częstochowskiej. Chociaż w 1962 r. Zenon Kliszko stwierdził, iż "na zamykanie WSD diecezjalnych i zakonnych nie idziemy"¹¹⁴, lecz od roku 1963 zaczęto badać zagadnienie likwidacji wyższych seminariów prowadzonych przez zakony¹¹⁵, do czego jednak nie doszło.

W wakacje 1963 roku zamknięto NSD w Tarnowie oraz w Gliwicach (administratura apostolska w Opolu)¹¹⁶. W budynkach po niektórych NSD organizowano tzw. "szkoły tysiąclecia", co oprotestował w 1966 roku kardynał Wyszyński w liście do premiera Józefa Cyrankiewicza¹¹⁷.

B. NIŻSZE SEMINARIA DUCHOWNE ZAKONNE

Równoległe z NSD diecezjalnymi odbywała się kasata NSD zakonnych, zarówno skierowana przeciwko zakonom jako takim oraz jako środek zapobiegawczy wobec powołań zakonnych wśród młodzieży. Rzeczą przedstawiał następująco, w czasie posiedzenia Komisji KC PZPR ds. Kleru, Zenon Kliszko (1963): "Problem zeświecczenia NSD wiąże się przede wszystkim z koniecznością ograniczenia nabo-

Z wystąpienia publicznego kardynała Wyszyńskiego, w: Informacje i materiały, biuletyn UdSW, ściśle poufne, 2 maja 1962, AAN, PZPR, sygn. 237/V-2715, k. 233-234 (Sekretariat KC PZPR).

¹¹³ *List Episkopatu do Rządu w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych, Warszawa, 16 lipca 1962, w: Kościół w PRL..., t. 2, s. 201.*

¹¹⁴ *Dokument nr 5..., 8 września 1962, w: Tajne dokumenty..., s. 40.*

¹¹⁵ *List Sekretarza Episkopatu do Urzędu do Spraw Wyznań w sprawie utrudniania działalności seminariów duchownych, Warszawa, 20 sierpnia 1963, w: Kościół w PRL..., t. 2, s. 242-243. Por. Dokument nr 16. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w ograniczonym składzie w dniu 15 lipca 1963 r. Tajne, w: Tajne dokumenty..., s. 77. Por. tamże, s. 77, oraz D u d e k, dz. cyt., s. 251-253 (Aneks 8).*

¹¹⁶ *Dokument nr 16. Protokół z posiedzenia Komisji KC d/s Kleru w ograniczonym składzie w dniu 15 lipca 1963 r. Tajne, w: Tajne dokumenty..., s. 77.*

¹¹⁷ *Dokument nr 52. Pismo dyrektora Urzędu d/s Wyznań do kardynała Stefana Wyszyńskiego z dnia 31 sierpnia 1966 r., w: tamże, s. 241. Szkoły te były z założenia "świeckie", co w praktyce oznaczało wzmoczoną indoktrynację polityczną.*

ru do Wyższych Seminariów Duchownych prowadzonych przez zakony. Dlatego zainteresowani jesteśmy przede wszystkim w zeświecczeniu NSD zakonnych. W najbliższym czasie należy rozpracować sprawę ograniczenia działalności Wyższych Seminariów Duchownych prowadzonych przez zakony. Dotychczas nie zajmowaliśmy się tym problemem, a jest on ważny, gdyż ilość księży zakonnych stale wzrasta, co jest zjawiskiem niekorzystnym"¹¹⁸.

Likwidacja NSD zakonnych rozpoczęta została w roku 1960, równoległe ze szkołami katolickimi i NSD diecezjalnymi. Zamknięto wtedy seminarium w Bruczkowie (Werbiści)¹¹⁹ i w Bydgoszczy¹²⁰. W 1961 r. zamknięto seminarium w Przasnyszu (Pasjoniści), w Toruniu (Redemptoryści), co spowodowało zaburzenia w mieście, z udziałem 1.300-1.500 osób¹²¹, w Nysie (Werbiści)¹²². 12 lipca 1962 r. w UdSW, na spotkaniu z przedstawicielami KC PZPR, MSW i Ministerstwa Oświaty, zdecydowano o likwidacji 11 niższych seminariów¹²³, w tym 9 niższych seminariów zakonnych: (Kraków – Misjonarze, Wadowice – Pallotyni, Świdnica – Chrystusowcy, Jarosław – Dominikanie, Kopiec, Sokołów Podlaski i Czerwińsk – Salezianie, Kobylnik i Rybnik – Franciszkanie)¹²⁴. W lipcu i sierpniu 1963 roku, po decyzji Komisji KC PZPR ds. Kleru, zamknięto niższe seminaria zakonne w Mszanie Dolnej (Sercanie) i w Nowym Mieście n. Pilicą (Kapucyni)¹²⁵. W Nowym Mieście doszło w związku z tym do eksc-

¹¹⁸ *Dokument nr 16..., 15 lipca 1963, w: tamże, s. 77. W 1971 r., na ogółem 4.088 alumnów WSD, było 991 alumnów zakonnych. W latach 1957-1971 liczba nowo wyświęconych księży zakonnych zmniejszyła się dwukrotnie, z około 1.000 do około 500, Kościół katolicki w Polsce 1918-1990..., s. 247.*

¹¹⁹ *List kier. Wydz. Administracyjnego KW PZPR w Poznaniu, Rajmunda Goździerskiego, do kier. Wydz. Administracyjnego KC PZPR, Kazimierza Witaszewskiego w sprawie likwidacji niższego seminarium duchownego oo. werbistów w Bruczkowie, Poznań, 10 grudnia 1960. AAN, PZPR, sygn. 237/XIV-177, k. 20 (Wydz. Administracyjny KC PZPR).*

¹²⁰ *A. Dudek, dz. cyt., s. 129.*

¹²¹ *Opis zajść tamże, s. 129-130.*

¹²² *List Episkopatu do Urzędu Rady Ministrów w sprawie zamknięcia seminariów duchownych, 17 sierpnia 1961, Warszawa, w: Kościół w PRL..., t. 2, s. 133.*

¹²³ *Por. A. Dudek, dz. cyt., s. 153, oraz s. 241-242 (Aneks 4).*

¹²⁴ *List Episkopatu..., 16 lipca 1962, w: Kościół w PRL..., t. 2, s. 201.*

¹²⁵ *Dokument nr 16..., 15 lipca 1963, w: Tajne dokumenty..., s. 77.*

sów, dopuszczono się gwałtów, a nawet zabroniono piekarniom oraz sklepom spożywczym "sprzedaży klasztorom chleba i innych artykułów pierwszej potrzeby"¹²⁶.

Metody podjęte podczas likwidacji NSD, zarówno diecezjalnych, jak i zakonnych, przyjęte podstawy prawne, a nawet treść wysyłanych pism, nie różniły się wiele od analogicznych aktów powziętych wobec pozostałych placówek katolickich. Powoływano się przede wszystkim na ustawę z 11 marca 1932 r. i na rozporządzenie do niej z 7 czerwca 1932 r. oraz na ustawę 15 lipca 1961 r. o szkolnictwie "świeckim". Seminarium zarzucano brak dyrekcji, statutów, preliminarzy budżetowych. Odmawiano im także prawa do własności pomieszczeń bądź gruntów. Kuratoria okręgów szkolnych przysyłały jednobrzmiące uzasadnienia: "w Seminarium panują niewłaściwe stosunki wychowawcze wywierające specyficzny wpływ na charakter i psychikę młodzieży, co jest szczególnie szkodliwe dla licznych alumnów opuszczających seminarium i kontynuujących naukę w państwowych szkołach różnych typów, gdyż napotyka ją na bardzo poważne trudności w przystosowaniu się do atmosfery wychowawczej panującej w szkolnictwie państwowym oraz do stosunków społecznych w zakładach pracy i instytucjach państwowych"¹²⁷.

W latach 1944-1964 zakony męskie utraciły łącznie 63 miejsca kultu, 29 seminariów duchownych, 14 szkół średnich, 4 szkoły podstawowe, 6 przedszkoli, 15 internatów, 14 domów dziecka, 12 szpitali. Pozbawiono pracy 1.080 osób, przejęto 149 budynków niegospodarczych i 57 gospodarstw rolnych¹²⁸. Pod koniec 1962 r. liczba NSD ograniczona została do 9, wobec istniejących w 1950 r. 38 seminariów.

W 1965 r., po wydaniu przez ministra oświaty decyzji o zezwoleniach na prowadzenie szkół prywatnych, z wnioskami takimi, obok kurii diecezjalnych i zakonów, wystąpiły także dawne władze NSD.

¹²⁶ List sekretarza Episkopatu do Urzędu do Spraw Wyznań w sprawie utrudniania działalności seminariów duchownych, 20 sierpnia 1963, Warszawa, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 243. List Episkopatu do Rady Ministrów w sprawie naruszania wolności sumienia, 29 kwietnia 1964, Warszawa, w: tamże, s. 278.

¹²⁷ List Episkopatu do Rządu w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych, 16 lipca 1962, Warszawa. Tamże, s. 201.

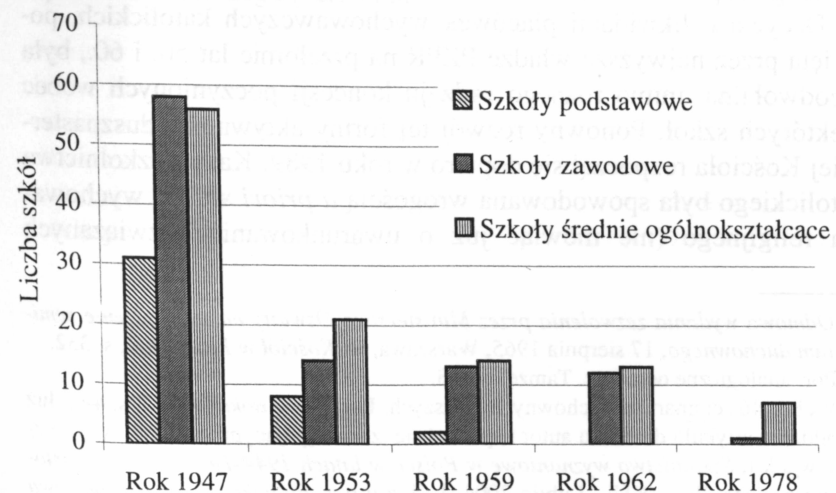
¹²⁸ Wg danych z artykułu Z d a n i e w i c z a, dz. cyt.

Tab. 4 Szkolnictwo zakonne (1947-1978)

Lata	Szkoły podstawowe	Szkoły zawodowe	Szkoły średnie ogólnokształcące
Rok 1947	31	58	56
Rok 1953	8	14	21
Rok 1959	2	13	14
Rok 1962	0	12	13
Rok 1978	0	1	7

Uwaga: W roku 1947 tylko szkoły zawodowe żeńskie.

Podstawa tabeli: B. G r o m a d a, *Szkoły Sióstr Nazaretanek w okresie Polski Ludowej*, Lublin 2000, s. 17-110. Obliczenia własne. Na podstawie tab. wykres niżej.

Wnioski te załatwiane były odmownie. Powodem było użytkowanie, zajętych uprzednio lokali, przez władze państwowe¹²⁹. Jeśli seminarium służyć by miało jako internat dla uczniów szkół państwowych, odmowę uzasadniano "względami organizacyjnymi szkoły"¹³⁰. W czerwcu 1980 r. istniało w Polsce 11 niższych seminariów duchownych¹³¹.

Charakterystyczne, że likwidacja kościelnych placówek wychowawczych była całkowicie niezgodna z obowiązującym ustawodawstwem. Dotyczyło to zarówno podpisanych umów międzynarodowych, zwłaszcza konwencji ONZ, jak i konstytucji oraz ustaw, tak samo przed- jak i powojennych. Za bezprawne należy uznać, w zasadzie, przepisy wykonawcze, w postaci rozporządzeń, a zwłaszcza okólników. Często i tych przepisów władze nie respektowały, jeśli nie gwarantowały takowe pożądaných skutków. Zaznaczyć należy również całkowitą omnipotencję władz PZPR, co najmniej do powiatowego szczebla włącznie oraz zupełną podległość tymże państwowych władz oświatowych. Z zasady w gremiach decyzyjnych, powoływanych przez odpowiednie organa PZPR, następowała fuzja władz oświatowych i wyznaniowych, również związkowych (Związek Nauczycielstwa Polskiego) z władzami partyjnymi. Szczególnie przykrą rolę w całym procesie odegrał aparat MSW, zwłaszcza Służba Bezpieczeństwa.

Decyzja o likwidacji placówek wychowawczych katolickich, powzięta przez najwyższe władze PZPR na przełomie lat 50. i 60., była nieodwołalna, mimo różnego rodzaju koncesji poczynionych wobec niektórych szkół. Ponowny rozwój tej formy aktywności duszpasterskiej Kościoła rozpoczął się dopiero w roku 1989. Kasata szkolnictwa katolickiego była spowodowana wrogością *a priori* wobec wychowania religijnego (nie mówiąc już o uwarunkowaniach związanych

¹²⁹ Odmowa wydania zezwolenia przez Ministerstwo Oświaty na prowadzenie seminarium duchownego, 17 sierpnia 1965, Warszawa, w: *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 332.

¹³⁰ Por. analogiczne odmowy. Tamże, s. 333.

¹³¹ Wobec 46 seminariów duchownych wyższych. Por. *Tajne dokumenty...*, s. 444. Już po oddaniu artykułu do druku autor zapoznał się z następującymi pracami: A. M e z g l e w s k i, *Szkolnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944-1980. Studium historyczno-prawne*, Wyd. KUL, Lublin 2004; L. S z u b a, *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944-1956*, TN KUL, Lublin 2002.

z bieżącą polityką wyznaniową). Wiązała się jednocześnie z niemożnością wywarcia nacisku na władze kościelne, by zmieniły realizowany w tych placówkach model wychowawczy. Trudno określić w tym wypadku, jakie by pozostawiono odpowiednim władzom duchownym pole manewru i czy skłonność do ustępstw nie byłaby poczytana za objaw słabości.

Podkreślić trzeba brak większego sprzeciwu ogółu rodziców i nauczycieli wobec akcji władz na terenie oświaty katolickiej oraz wobec likwidacji szkolnej nauki religii. Przyczyny co najmniej były dwie. Po 1956 r. przestano "laickość" utożsamiać z ateizmem i bezbożnictwem, dowodząc, że "świeckość" szkolnictwa nie narusza w niczym dóbr ludzi wierzących, co znajdowało, wydaje się, oddźwięk pośród społeczeństwa. Dlaczego? W szkołach pojawiły się wszak dzieci osób, które przeżyły młodość lub weszły w okres dojrzały już w Polsce powojennej, osób ukształtowanych w szkołach i zakładach pracy, gdzie atmosfera nie sprzyjała ani wzrostowi religijności, ani przekonaniu, że Kościołowi katolickiemu należy się miejsce w życiu publicznym.

Kasaty instytucji zakonnych w okresie gomułkowskim pokazują, że władza komunistyczna z samej swej istoty niezdolna była do koegzystencji z żadnym konkurencyjnym światopoglądem, a już na pewno – do konkurencji z wiarą religijną, zwłaszcza na priorytetowym polu wychowania młodego pokolenia.

* * *

ANEKS

Niektóre akta dotyczące zgromadzeń zakonnych znajdujące się
w zasobach Biura Udostępnienia i Archiwizacji Dokumentów
Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
(sygn. akt z mikrofilmowanych)

I. Zgromadzenia zakonne męskie

IPN 01283/1069	DZIAŁALNOŚĆ ZAKONÓW WEDŁUG WOJEWÓDZTW
IPN 01283/1070	TECZKA OSOBOWA KS. DĄBROWSKIEGO
IPN 01283/1071	MAT. DOT. PRZEJMOWANIA BURS I INTERNATÓW ZAKONNYCH
IPN 01283/1072	ALBERTYNI
IPN 01283/1073	BERNARDYNI
IPN 01283/1074	BERNARDYNI
IPN 01283/1075	BENEDYKTYNI
IPN 01283/1076	BENEDYKTYNI
IPN 01283/1077	BENEDYKTYNI
IPN 01283/1078	BENEDYKTYNI
IPN 01283/1079	BENEDYKTYNI
IPN 01283/1080	BONIFRACI
IPN 01283/1081	CYSTERSI [sic]
IPN 01283/1082	TOWARZYSTWO CHRYSZTUSOWE
IPN 01283/1083	TOWARZYSTWO CHRYSZTUSOWE
IPN 01283/1084	TOWARZYSTWO CHRYSZTUSOWE
IPN 01283/1085	TOWARZYSTWO CHRYSZTUSOWE
IPN 01283/1086	DOMINIKANIE
IPN 01283/1087	DOMINIKANIE
IPN 01283/1088	DOMINIKANIE
IPN 01283/1089	DOMINIKANIE
IPN 01283/1090	DOMINIKANIE
IPN 01283/1091	DOMINIKANIE
IPN 01283/1092	DOMINIKANIE
IPN 01283/1093	DOMINIKANIE
IPN 01283/1094	DOMINIKANIE
IPN 01283/1095	DOMINIKANIE
IPN 01283/1096	DOMINIKANIE

IPN 01283/1097	DOMINIKANIE
IPN 01283/1098	FILIPINI
IPN 01283/1099	FRANCISZKANIE
IPN 01283/1100	JEZUICI
IPN 01283/1101	JEZUICI
IPN 01283/1102	JEZUICI
IPN 01283/1103	JEZUICI
IPN 01283/1104	JEZUICI
IPN 01283/1105	JEZUICI
IPN 01283/1106	JEZUICI
IPN 01283/1107	JEZUICI
IPN 01283/1108	JEZUICI
IPN 01283/1109	JEZUICI
IPN 01283/1110	JEZUICI
IPN 01283/1111	JEZUICI
IPN 01283/1112	JEZUICI
IPN 01283/1113	JEZUICI
IPN 01283/1114	JEZUICI
IPN 01283/1115	JEZUICI
IPN 01283/1116	JEZUICI
IPN 01283/1117	JEZUICI
IPN 01283/1118	JEZUICI
IPN 01283/1119	JEZUICI
IPN 01283/1120	JEZUICI
IPN 01283/1121	JEZUICI
IPN 01283/1122	JEZUICI
IPN 01283/1123	JEZUICI
IPN 01283/1124	JEZUICI
IPN 01283/1125	JEZUICI
IPN 01283/1126	JEZUICI
IPN 01283/1127	JEZUICI
IPN 01283/1128	KANONICY
IPN 01283/1129	KAPUCYNI
IPN 01283/1130	KAPUCYNI
IPN 01283/1131	KAPUCYNI
IPN 01283/1132	KAPUCYNI
IPN 01283/1133	KAPUCYNI
IPN 01283/1134	KARMELICI
IPN 01283/1135	KARMELICI
IPN 01283/1136	KARMELICI

IPN 01283/1137 KARMELICI
 IPN 01283/1138 KARMELICI
 IPN 01283/1139 KARMELICI
 IPN 01283/1140 KARMELICI
 IPN 01283/1141 MARIANIE
 IPN 01283/1142 MARIANIE
 IPN 01283/1143 MARIANIE
 IPN 01283/1144 MARIANIE
 IPN 01283/1145 MICHALICI
 IPN 01283/1146 MISJONARZE
 IPN 01283/1147 MISJONARZE
 IPN 01283/1148 OBLACI
 IPN 01283/1149 ORIONIŚCI
 IPN 01283/1150 PALLOTYNI
 IPN 01283/1151 PALLOTYNI
 IPN 01283/1152 PALLOTYNI
 IPN 01283/1153 PALLOTYNI
 IPN 01283/1154 PASJONIŚCI
 IPN 01283/1155 PAULINI
 IPN 01283/1156 PIJARZY
 IPN 01283/1157 PROWINCJAŁOWIE
 IPN 01283/1158 REDEMPTRYŚCI
 IPN 01283/1159 REDEMPTRYŚCI
 IPN 01283/1160 REDEMPTRYŚCI
 IPN 01283/1161 REDEMPTRYŚCI
 IPN 01283/1162 REFORMACI
 IPN 01283/1163 REFORMACI
 IPN 01283/1164 SALETYNI
 IPN 01283/1165 SALETYNI
 IPN 01283/1166 SALEZJANIE
 IPN 01283/1167 SALEZJANIE
 IPN 01283/1168 SALEZJANIE
 IPN 01283/1169 SALEZJANIE
 IPN 01283/1170 SALEZJANIE
 IPN 01283/1171 SALEZJANIE
 IPN 01283/1172 SALEZJANIE
 IPN 01283/1173 SALEZJANIE
 IPN 01283/1174 SALEZJANIE
 IPN 01283/1175 SALEZJANIE
 IPN 01283/1176 SALEZJANIE

IPN 01283/1177 SALEZJANIE, KRYPT. "ORION"
 IPN 01283/1178 SALEZJANIE, KRYPT. "WICHRZYCIELE"
 IPN 01283/1179 KRYPT. "WICHRZYCIELE", SALEZJANIE
 IPN 01283/1180 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1181 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1182 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1183 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1184 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1185 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1186 SALWATORIANIE
 IPN 01283/1187 SERCANIE
 IPN 01283/1188 BRACIA SZKOLNI
 IPN 01283/1189 ŚWIĘTEGO DUCHA [sic]
 IPN 01283/1190 WERBIŚCI
 IPN 01283/1191 WERBIŚCI
 IPN 01283/1192 WERBIŚCI
 IPN 01283/1193 ZMARTWYCHWSTAŃCY
 IPN 01283/1194 ZMARTWYCHWSTAŃCY
 IPN 01283/1195 ZMARTWYCHWSTAŃCY
 IPN 01283/1196 ZMARTWYCHWSTAŃCY
 IPN 01283/1197 ZMARTWYCHWSTAŃCY
 IPN 01283/1198 ZMARTWYCHWSTAŃCY

II. Zgromadzenia zakonne żeńskie oraz instytuty świeckie

IPN 01283/1199 CHARAKTERYSTYKA ZAKONÓW
 IPN 01283/1200 KRONIKA, INSTRUKCJA EPISKOPATU
 DLA ZAKONÓW
 IPN 01283/1201 ZAKONY AUTOCHTONICZNE
 IPN 01283/1202 MAT. OGÓLNE DOT. ZAKONÓW
 IPN 01283/1203 KRYPT. "KUKUŁKI"
 IPN 01283/1204 PRZEJMOWANIE BURS I INTERNATÓW
 W SKALI KRAJOWEJ
 IPN 01283/1205 PRZEJMOWANIE BURS I INTERNATÓW
 W SKALI KRAJOWEJ
 IPN 01283/1206 PRZEJMOWANIE BURS I INTERNATÓW
 W SKALI KRAJOWEJ
 IPN 01283/1207 ZAKONY ŻEŃSKIE UŁOŻONE ALFABET.
 CZ. I

IPN 01283/1208 ZAKONY ŻEŃSKIE UŁOŻONE ALFABET.
CZ. II

IPN 01283/1209 ZAKONY ŻEŃSKIE UŁOŻONE ALFABET.
CZ. III

IPN 01283/1210 ZAKONY ŻEŃSKIE UŁOŻONE ALFABET.
CZ. IV

IPN 01283/1211 MAT. DOT. ZAKONNIC Z RÓŻNYCH
ZAKONÓW

IPN 01283/1212 MAT. DOT. ZAKONNIC Z RÓŻNYCH
ZAKONÓW

IPN 01283/1213 MAT. DOT. ZAKONNIC
PRZYJEŹDŻAJĄCYCH Z ZAGRANICY
WYJAZDY ZAKONNIC ZA GRANICĘ

IPN 01283/1214 ÓSEMKI

IPN 01283/1215 ÓSEMKI

IPN 01283/1216 ÓSEMKI

IPN 01283/1217 ÓSEMKI

IPN 01283/1218 ÓSEMKI

IPN 01283/1219 ÓSEMKI

IPN 01283/1220 ADORATORKI

IPN 01283/1221 ALBERTYNKI

IPN 01283/1222 ANIOŁÓW STRÓŻÓW [sic]

IPN 01283/1223 ANTONIANKI

IPN 01283/1224 ANTONINKI

IPN 01283/1225 AUGUSTIANKI

IPN 01283/1226 BENEDYKTYNKI

IPN 01283/1227 BENEDYKTYNKI

IPN 01283/1228 BERNARDYNKI

IPN 01283/1229 BRACTWO PRZEMIENIENIA

IPN 01283/1230 BAZYLIANKI

IPN 01283/1231 BETANKI

IPN 01283/1232 BOROMEUSZKI

IPN 01283/1233 BOŻEGO SERCA JEZUSA [sic]

IPN 01283/1234 CÓRKI BOŻEJ MIŁOŚCI

IPN 01283/1235 CÓRKI NAJCZYSTSZEGO SERCA MARI

IPN 01283/1236 DOMINIKANKI

IPN 01283/1237 DUSZE CHRYSZTUSOWE [sic]

IPN 01283/1238 DZIECI OJCA NIEBIESKIEGO

IPN 01283/1239 ELŻBIETANKI

IPN 01283/1240 ELŻBIETANKI

IPN 01283/1241 ELŻBIETANKI

IPN 01283/1242 EUCHARYSTKI

IPN 01283/1243 FELICJANKI

IPN 01283/1244 FELICJANKI

IPN 01283/1245 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1246 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1247 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1248 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1249 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1250 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1251 FRANCISZKANKI

IPN 01283/1252 HONORATKI

IPN 01283/1253 IMIENIA JEZUS [sic]

IPN 01283/1254 JADWIZIANKI [sic]

IPN 01283/1255 "JEDNOŚĆ" [sic]

IPN 01283/1256 JÓZEFITKI

IPN 01283/1257 KAMEDUŁKI

IPN 01283/1258 KANONICZKI

IPN 01283/1259 KAPUCYNKI

IPN 01283/1260 KARMELITANKI

IPN 01283/1261 KATARZYNKI

IPN 01283/1262 KLARYSKI

IPN 01283/1263 KLAWERIANKI

IPN 01283/1264 LORETANKI

IPN 01283/1265 MAGDALENKI

IPN 01283/1266 MARJANKI [sic]

IPN 01283/1267 MISJONARKI

IPN 01283/1268 MICHALITKI

IPN 01283/1269 MIŁOŚNICZKI JEZUSA i MARI

IPN 01283/1270 SS MARI

IPN 01283/1271 MIŁOSIERNIEGO ODKUPICIELA [sic]

IPN 01283/1272 NAZARETANKI

IPN 01283/1273 NAZARETANKI

IPN 01283/1274 NIEPOKALANKI

IPN 01283/1275 NIEPOKALANKI

IPN 01283/1276 NIEPOKALANKI

IPN 01283/1277 SIOSTRY DE NOTRE DAME

IPN 01283/1278 NATIWITANKI [sic]

IPN 01283/1279 NORBERTANKI

IPN 01283/1280 OBLATKI

IPN 01283/1281 OPATRZNOŚCI [sic]

IPN 01283/1282 ORIONISTKI
 IPN 01283/1283 "PIC – PUS" [ZGROMADZENIE
 NAJŚWIĘTSZYCH SERC]
 IPN 01283/1284 PASJONISTKI
 IPN 01283/1285 PALLOTYNKI
 IPN 01283/1286 PASTERKI
 IPN 01283/1287 PAULINKI
 IPN 01283/1288 PREZENTKI
 IPN 01283/1289 ŚWIĘTEJ RODZINY [sic]
 IPN 01283/1290 SERCANKI
 IPN 01283/1291 SŁUGI JEZUSA
 IPN 01283/1292 SŁUŻEBNICZKI
 IPN 01283/1293 SŁUŻEBNICZKI
 IPN 01283/1294 SŁUŻEBNICZKI
 IPN 01283/1295 SŁUŻKI MARIII
 IPN 01283/1296 "SACRE COEUR"
 IPN 01283/1297 SALEZJANKI
 IPN 01283/1298 SALWATORIANKI
 IPN 01283/1299 SERAFITKI
 IPN 01283/1300 SERCA JEZUSA [sic]
 IPN 01283/1301 SŁUŻKI CHRYSZTUSA KRÓLA
 IPN 01283/1302 SOLARESKI
 IPN 01283/1303 SZARYTKI
 IPN 01283/1304 SZARYTKI
 IPN 01283/1305 TERCJARKI
 IPN 01283/1306 TEREZJANKI
 IPN 01283/1307 UBOGICH PANIEN [sic]
 IPN 01283/1308 URSZULANKI
 IPN 01283/1309 URSZULANKI
 IPN 01283/1310 URSZULANKI
 IPN 01283/1311 URSZULANKI
 IPN 01283/1312 URSZULANKI
 IPN 01283/1313 WESTIARKI
 IPN 01283/1314 WIZYTKI
 IPN 01283/1315 WSPOMOŻYCIELKI
 IPN 01283/1316 "WSPÓLNA PRACA" [sic]
 IPN 01283/1317 ZMARTWYCHWSTANKI
 IPN 01283/1318 ZWIASTUNKI

JACEK ŻUREK

The second clampdown on Catholic educational institutions in Communist-ruled Poland (1958-1963)

Summary

This article is concerned with the process of liquidation of Catholic schools, homes, hospitals and charities in the People's Republic of Poland between 1958 and 1963. The communist clampdown on all Catholic establishments with utilitarian functions, especially those run by religious orders, took place under Władysław Gomułka (he was Secretary General of the Polish Workers' Party in 1943-1948 and First Secretary of the Polish United Workers' Party in 1956-1970). It followed an earlier wave of closures during the Stalinist 'winter' of 1947-1956, when many of the church-sponsored institutions that had been revived in 1944-1947 after the ravages of the German and Russian occupation were forced into liquidation. The brief 'thaw' of 1956-1958 ended in a second wave of closures, which lasted for five years. The revival of the para-ecclesiastical establishments did not come until 1989 when the communists had to give up some of their power.

The methods, strategy and tactics of the 1958-1963 clampdown mirrored the policies of the Stalinist times. The plan seems to have been masterminded from Moscow, where, under Nikita Khrushchev, a similar, ruthless campaign was launched with the aim of purging the USSR from religious institutions. In this article the church-related establishments affected by the clampdown are divided into categories reflecting their ownership status and functions within the structures of the Church in Poland. They are as follows: 1. Establishments of the state-controlled Catholic Association Caritas; 2. Establishments run by religious orders; and 3. Lower seminaries run by individual dioceses and religious orders. The following Tables reveal the extent of the closures: 1. Kindergartens run by Caritas in 1959; 2. Institutions run by Caritas in 1963; 3. Alumni of the first year in diocesan Higher Seminaries in 1945-1970; 4. Schools run by religious orders 1947-1978 and a graph showing changes in the number of schools run by religious orders in 1947-1978. The Appendix lists the signatures of hitherto inaccessible sources on religious orders and lay institutions from the archives of the state security services (Urząd Bezpieczeństwa, 1944-1956, and Służba Bezpieczeństwa, 1956-1990).